

БЕРЕЗА КАРТУСЬКА

Накладом
Видавничої Спілки "Новий Шлях"
Саскатун, Саскачеван, Канада.

PRINTED IN CANADA.

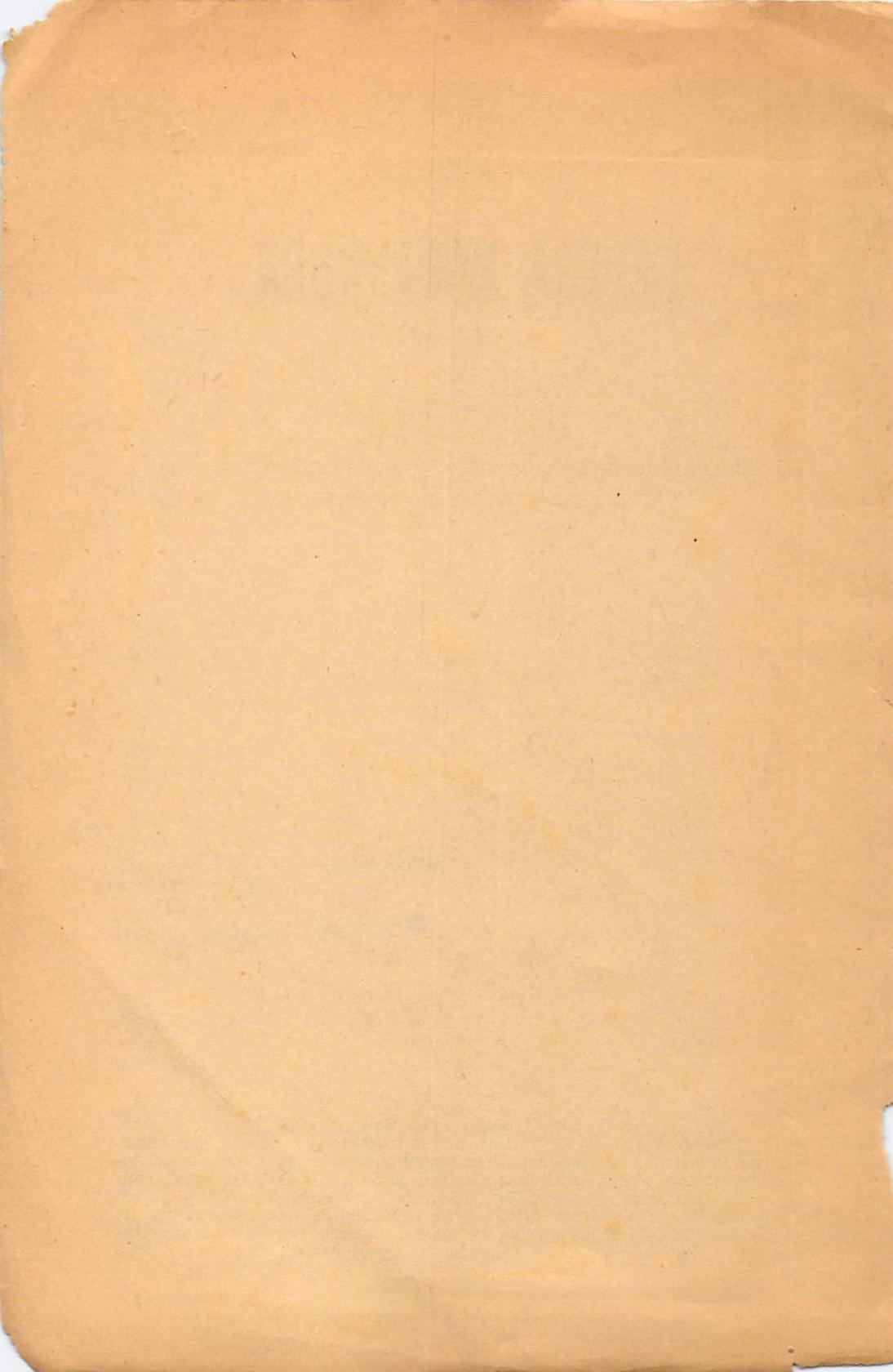
БЕР
пр.2

БЕРЕЗА КАРТУСЬКА

Спомини українця-націоналіста*), що перебував у тому польському “таборі відокремлення”.

UKRAINIAN CULTURAL CENTER
26601 RYAN ROAD
WARREN, MICHIGAN 48091

*) Прізвища автора цих споминів не можемо під цю пору подати, бо тоді знова опинився би у тому пеклі, зготованому ляхами українцям, про яке Й написав ці спомини. Ці спомини цікавитимуть читачів тимбільше, що ляцька влада заборонила писати пресі в Польщі чи передавати закордон всікі вісті про польські “Соловки”, ізоляційний табор у Березі Картуській й про нього світ дійсно дуже мало знає. Автор мучився довгий час у тому таборі й вийшовши на волю, написав все те, що пережив він і другі в тій “школі громадського виховання”.

UKRAINIAN CULTURAL CENTER
26601 RYAN ROAD
WARREN, MICHIGAN 48091

1. АРЕШТУВАННЯ ТА ПОДОРОЖ ДО ТАБОРУ

Було це безпосередньо по атентаті на Першого. Преса широко розписувалася про атентат, а рівночасно й про викриття тайної хемічної лабораторії ОУН у Krakovі. Ішли масові ревізії та арештування.

В кілька днів по атентаті, в 5.30 год. вранці прийшла до мене поліція.

— Прошен вставаць! Мам знов розожондзене арештоваць пана! — заявив командант.

Мала поверховна ревізія. Потім відпроводили мене до районового поліційного постерунку. Не переслухували мене, і не списали зо мною ніякого протоколу. Думав я, що це звичайне притримання, яке в Польщі є на денньому порядку.

На постерунку пересидів я 48 годин. Їсти приносили мені з дому. Як лектуру дали мені "Польсько-Українські Бюлетин".

Третього дня я почув крізь сон якийсь плач. Зірвався і звернувся до товариша, що зо мною сидів також заарештований, з запитом: —Що є?..

— Нічого—відповів—то мама й сестра плачуть. Нині нас відвозять у повітівку.

Віз стояв вже готовий. На сьому годину вранці ми були вже в повітовому поліційному комісаріяті. Допитів, протоколів, генералій, як на диво, знову ніяких. Зробили тільки відтиски пальців і відставили до повітового арешту.

Впровадили мене до келії. Чотири метри ширини, п'ять метрів довжини. Вгорі мале віконце. Через цілу келію, під задньою стіною широка прича. Я прийшов до келії, як... чотирнадцятий. Гаряч страшна. Сморід людського поту та виділин. Всі розібрани майже до нага. Тіла мокрі від поту. Важко дихаючи від смороду, одні лежали горілиць на причі, а другі тиснулися до маленького віконця. Вночі спали одні на причі, а другі на долівці, під причею. Долівка, стеля й стіни мокрі від пари, що повстала з поту й дихання. Ввечір, коли трошки похолодніло, пара скроплювалася; в келії просто падав дощ.

А в тому часі на дворі—гарні, соняшні дні. Вночі, коли всі вже спали, я підходив до віконця й жадібно втягав спрагненими легенями свіже повітря, змішане з солодким запахом липового цвіту й скошених трав.

У цій келії пересидів я три тижні. Приблизно по десятьох днях заборонили нам брати з дому харчі; також відбрали книжки й газети. Про побачення з ріднею й мови бути не могло. На тюремному подвір'ю щодня було чути плач матерей і брутальні крики посіпак.

Одного дня прийшла до вязничного сторожа мати одного з вязнів та прохала передати для сина харчі, бодай хліба,

коли не можна щось іншого. Надійшов поліційний комісар. Нещасну жінку брутально виляяв і казав викинути за браму. Сторож вхопив її за плече і трутів до брами. Старенька жінка впала: молоко, що його несла, розіллялося, а ягоди, що також принесла для сина й що їх певно збирала цілу неділю, довкруги ней кровю розсипалися. По лиці жінки покотилися дві велики сльози.

Сцену цю бачили вязні, що стояли при вікнах келій. По келіях залунав крик обурення. Осатанілій комісар погрозив кулаком:

— Чекайце, там іначе бендзєце съпеваць!

Це слово “там” сказали нам усе: наша доля рішена—під демо до Берези!

Про створення концентраційного табору в Березі Картуській ми довідалися ще будучи в повітовому комісаріяті поліції. Польські газети вже також розписувалися про таборовий декрет та про його спасенність. По їх словам, табор у Березі Картуській мав бути щось у роді виховуючого інституту чи поправчого дому: кожний, кого адміністрація (не суд) вважатиме за відповідне дати до табору, має перебути там три місячну школу громадського виховання. Засоби такого громадського виховання—писала преса—мають бути різноманітні: руханка, відповідна лектура, примусова праця з винагородою і вкінці гостра дисципліна. А по трьох місяцях—писали всякі “Ілюстр. Куріери Цодз.” та “Поранни”—якщо командант табору вважатиме, що “пацієнт” вже вилікувався з усіх протидержавних зазіхань, подасть він внесок на звільнення дотично-го “вихованка”. Коли ж останній залишиться далі “кронбрним” (як писала “Поранна”), то командант матиме право залиши-ти його на дальші три місяці виховання. І так аж до “скутку”...

* * *

*

Був гарний липневий день. Ранній прохід поділав дуже додатньо на вязнів. Веселий настрій запанував. По проході одні забралися до миття, інші до роблення порядків. Почулися навіть веселі пісні. Так аж до обіду. А по обіді один з товаришів по келії звернув увагу, що в суді “щось діється”. І дійсно, коло 4. год. по пол. прийшов суддя, начальник суду і комісар поліції з дванацятьма озброєними поліцаями. Нас викликували по одному до тюремної канцелярії, віддавали забрані при особистій ревізії речі та вручали писану постанову про ізоляцію в місці відокремлення.

— Маш безплатне мейсце в летніску,—сказав до мене комісар.

— На як довго?—питаю мимоволі.

— Дотонд, доконд не научиш сен мувіць по польську.

По скінченні канцелярійних формальностей, вивели нас на подвір'я, наложили всім нам кайданки і під сильним конвоєм мундуреної й тайної поліції повели—в невідоме...

* * *

Перед брамою стояла юрба людей. Обличчя понурі; жінки плакали. Друзі, що прийшли поглянути на нас, знали, що незадовго й на них прийде черга.

Ми вийшли з тюрми жартуючи. Але по приході на двірець не до жартів стало. Нас мали прилучити до транспорту, що переїзджав через нашу місцевість. Безпосередньо перед приходом потягу, зявився комісар, командант транспорту. Низький, грубий, з маленькими бігаючими очима, що так і шукали якоїсь жертви, щоб знущатися над нею.

Казав він перевести у всіх нас докладну ревізію. Відібрали все, включно до хустинки до носа. Передомною зробили ревізію в двох товаришів і відпровадили їх до вагону. Прийшла черга на мене. По переведенні ревізії, я забрав клунок з хлібом (хліб залишили) і направився до загону. За мною крикнув комісар: “Прендей, хаме!”, а зчериги до поліцай: “А помудз му там вилезьць!”.

Вагон був для перевозу худоби, без східців і тому видряпatisя до нього та й ще з клунком не було легко. Мені “помогли” кольбами й палицями, а вкінці вкинули як мяч до вагону.

Вагон був переділений на дві половини. По середині була вартівня. Тут стояв з гумовою палкою поліцай і розділював вяз нів по черзі в одну й другу половину вагону. Розділювання було “щиро-польське”: поліцай вхопив мене за комір, ударив палицею й жбурнув у двері на ліво. Двері за мною зачинилися. Я впав комусь на ноги. Почувся тихий стогін. Світла не було.

— Хто тут є? Хто ви? — питаю.

— На Бога, тихше! — чую шепіт — за найменше слово тут немилосерно бютъ. Я редактор, а з другого боку — студент прав. Лягайте на землю лицем долів і спокійно лежіть.

— Багато вас єде? — питаю вже шепотом.

— Двацять.

— Яка тут стація? — питає студент.

— Далеко ще до тої Бе...

Не докінчив. З лоскотом відчинилися двері й влетів поліцай.

— Мільчець, хами! Ми вам дами Українен!

І посипалися удари палиці. Бив, доки не змучився. Вкінці засапався, grimнув дверми й вийшов.

У ту половину вагону, де я находився, впровадили ще шістьох моїх товаришів. Всім “помагали” кольбами, палицями й грубою лайкою. Діялося це на очах рідні та знакомих, що відпровадили нас на двірець.

— Чи так усе? — питаю тих, що були у вагоні перед мною.

— Так! Цілий час маємо лежати до землі й мовчати, а найменший шепіт чи шелест і — повторяється та сама історія, що перед хвилею.

Вміжчасі “вагонування” скінчилося. Свисток і потяг рушив.

Ще довго шумів в ухах крик варварів, плач матерей і зойки катованих.

На дворі шаліла буря з лисавками й громами. Грубими каплями вдаряв дощ по даху вагону. Потяг мчав. Віз нас скованих і зганьблених. Щось у безсилій люті скавуліло й рвалося до безглаздного протесту. Нерви заспокоїла щойно—присяга пімсти.

Не покаяння, не ласки, а — пімсти!

Потяг мчав. Час від часу відчинялася в дверях вагону “візитирка” (маленьке віконце), блиснуло світло й згасло.

Поволі нерви успокоювалися. Я вищукав кусок папіроски, що її поліція при мені не знайшла; протер до підлоги сірничок і, сховавши голову під плащ, закурив.

Над ранком перестав падати дощ. На сході вже рожевіло, коли ми приїхали на якусь стацію й наш вагон причіплювали до другого потягу.

— Це Бересть?—вирвалося одному напів шепотом.

Здається, що стоячий поліцай того тільки чекав. Знову почалася масакра. Били тепер на зміну: змучився один поліцай, бив другий. З них капав піт, а з нас, з потрісканої шкури, кров. Не було чути ні одного стону. Кожний з нас затиснув зуби й мовкав. Поліцай били, аж поки потяг не рушив.

Їхали ми потім може дві, може три години.

— Береза Картуська!—врізалося в уха.

В дверях станув поліцай.

— Вставаць, хами! За добре вам єст. Я бим вас на пехотен гнал. Ви хцеце Українен? Ми вам дами Українен! Виходзіць!

Зачалося “виладування”: поліцай торгали нас за ланцюхи, що ними ми були сковані; плювали на нас; били по лиці; копали; вдаряли кольбами й палицями. Більше, як фізичний біль, спрямляло нам це знущання, моральний біль, пекло соромом, що ми сковані мусимо переносити та й мовчати.

* * *

Потяг стояв на маленькій стації; це передостання стація на північ, у глиб Полісся.

Конвой з кордоном поліції, рушив зо стації. Нас провожала юрба місцевих людей. Жінки плакали:

— Такі молоді, ще діти, а їх ведуть до арешту...

Наша рідна мова! Якось стало відрадніше: є серця, що разом з нами б'ються.

А поліщуки понурі, в коротких свитках та липових лицаках, мовчки хитали головами.

В міжчасі паровіз викинув з себе стовп пари й диму, за свистав і потяг рушив. З тую звернулися очі за ним...

2. ПРИБУТТЯ ДО ТАБОРУ

Ми вийшли в чисте поле. Сильно затиснуті кайдани відалися в тіло. Хоч невеликі були наші клунки, але нести їх ско-

ваними руками було невимовно тяжко. З чола скапував піт, що розмазував на наших лицях порох і бруд. Сім кілометрів зо стації до табору видалися нам безконечно довгими.

А до того всього комісар з витягнутою шаблею прискачував від одного вязня до другого та колов нею до крові: в плечі, ноги, спину, де попало.

Кругом розлягалася рівнина: море хвилюючого збіжжя з зеленим острівцем, що творив лісок.

Минули ми лісок. Здалеко показалася висока башта й червоні мури.

— То там! —шепнув ідучий зо мною товариш.

Серце живіще забилося. Мимоволі в уяві повстали образки минулого—прогульки, читальня ,аматорські вистави, сходини та інше радісне-минуле. Чи вернеться це все? І коли?

До дійсності привів комісар, пхнувши шаблею.

На ліво виразно вже зарисовувалися мури старого монастиря Картузів. А на право високий паркан з колючим дротом на горі. Здалеко блищали хрести на православній церкві та на польському костелі. Містечко Береза лежало в долині.

* * *

Містечко Береза Картуська лежить далеко на північному Поліссі, над рікою Ясьолдою. Належить воно до повіту Пружанського, Берестейського воєвідства. Є це невеличке містечко: всього чотири тисячі населення. По чисельності населення перше місце мають жиди. Хоч містечко лежить на головному шляху Варшава—Москва, воно бідне: одна фабрика дъогту, тартак, млин, кілька склепів. Решта населення—хлібороби.

Назва Берези Картуської походить з одного боку від великих березових лісів, що тягнуться аж до Баранович, а з другого—від колишнього монастиря Картузів. Монастир уже знищений; залишилися лише оборонні мури та одна башта. Звалища монастиря лежать по лівому боці шляху, при вході до містечка. По правому воці, оточені високим парканом військові казарми.

Якраз ці військові казарми замінили на ізоляційний табор.

* * *

Ми вкінці прийшли під браму табору. Брама була замкнена. Комісар довго гримав до брами та кляв, заки її отворено. Вкінці показався засапаний поліцай і заявив що це є задня брама; вход до табору находитися з протилежнього боку.

Ми вернулись кілька десять кроків взад і маленькою, крутою доріжкою обійшли півколесом опарканені казарми та вийшли на широкий гостинець. Це шлях побудований колись царями з Москви до Варшави.

— Не одного польського засланця провели туди царські жандарми, а тепер поляки ведуть нас. Ще колись будемо провадити ми і одних і других—сказав до мене товариш.

Казарми збудовані по обох боках дороги. По одному боці находяться вояцькі казарми, магазини, варстат і велика площа для вправ; по другому боці є старшинські помешкання та великий парк. Ціла ця площа, як мені потім говорили, займає кілька 10 моргів ґрунту.

Ми прийшли під браму. На стійці стояв поліцай. Над брамою висить велика таблиця з написом "М. О.", а напроти неї, по другому боці, є мала фіртка з написом "К. М. О.". Ці букви означають: "Місце відокремлення" і "Команда місця відокремлення".

Нас повели попри довгий, двоповерховий будинок з червоної цегли. З отвореного вікна доносилися жалібні тони скрипки. Змучені лица мовчазних вязнів, скрипка й кленучі поліцаї—ніяк це все не гармонізувало з собою.

Коло вартівні нас затримали. Коміsar, командант нашого транспорту, передав нас підкомісареві Грабовському, заступнику команданта "М. О.".

Грабовський сейчас зарядив збірку варти.. На кожних двох вязнів приділив одного поліцая. Поліцаї забрали призначенні їм двійки та відійшли з ними до будинку.

Я з товарищем пішов останній. До нашої двійки був призначений поліцай Гавковський, пізніший командаант арештанського блоку. Він повів нас на другий поверх та впровадив нас до великої порожньої залі; там перевів у нас докладну ревізію: приказав нам усе, що маємо по кишенях, виложити на вікно (стола не було), а зчериги розібралася до нага, щоб він ще сам переглянув наші убрання.

Всі вартісніші речі (годинники, тощо), білля (вже від другої пари включно), друге убрання і т. д. все це забрав і списав, мовляв, це буде зложене в депозиті. В "М. О."—заявив —можна мати лише речі необхідної потреби.

— А хустинку до носа?—питаю.

— Не, не вольно! То пшечеж не єст конечне!

Забрані речі казав нам зложить в "костечкен", а зверху, на куску паперу, написати своє ім'я і прізвище.

— А тепер—заявив поліцай по-польськи—один під одну стіну, а другий під другу! Обернутися лицем до муру та чекати на дальший приказ! Говорити не вільно!

Ми так простояли під стіною, майже дотикаючи її носом, коло пів години. Не вільно було ні опертися на стіну, ні порушити ногою, ні рукою. За нами ходив поліцай і верещав, що це є постава "на бачносць" та грозив палкою при найменшому порушенні.

Вкінці відчинив сусідні двері та крикнув—"машероваць!". Випровадив нас на подвір'я. Тут уже прочі вязні, що з нами приїхали.

— Як там?—питаю.

— Наразі нічого.

— Виходить, що тут службу буде повнити поліція. Солодко нам тут не буде!

— Не такий чорт страшний, як його малюють—потішає найстарший між нами, магістер прав—тут буде краще, як у тюрмі, бо будемо працювати на свіжому повітрі.

За хвилину прийшов підком. Грабовські та казав завести нас до другого блоку, огороженого дротом. Блок цей мав назву “арештанський блок ч. 1”. Він стояв під прямим кутом до ~~поліційного блоку~~ (ч. 2), у віддалі 20 м. За дротами, що ними він був обведений, ходила варта. Коло брами також стояла стійка. Брама була подвійна, також дротяна.

Нас впровадили за дроти, уставили в дворяд і сказали відчислити. Ми відчислили по-українськи.

Ми стояли й чекали. Минуло пів години. Поліцай щось між собою шептали й дивилися на браму. Вкінці поліцай коло брами випрямився, віддав честь і поквапно перепустив через браму середнього росту і великої туші чоловіка в роках 45-50. Мав він широке, гладко виголене лице, мясні, грубі, сильно затиснені уста. Це був підінспектор познанської поліції, був легіонер, Болеслав Грефнер.

Впав приказ “Бачносць! На право патш!”; звіт, провірка з актів тотожності осіб, а вкінці Грефнер заявив:

— Оддаць Марковському!—і сам вийшов.

Перший раз тоді впало слово—Марковські. Видно прізвище якогось поліцая, нікому не знаного.

Зігрітий, засапаний, з кашкетом зісуненим на коло, нотесом і олівцем у руці, вибіг з дверей блоку якийсь поліцай з кретинським виразом лица та штучною глупо-діловою міною. Це був Марковський.

— За мнов!

Він пішов перший, а ми за ним. Ввійшли ми бічними дверми. Зараз при вході находилася кухня, повна пари й диму. Коло великих казанів крутилися до половини нагі кухарі. Як я пізніше довідався, були це польські “ендеки” і О. Н. Р. (“Стронництво народове” і “Організація Народових Радикалуф”). Їх привезли тут з першим транспортом і майже всіх призначили до кухні.

За кухнею, по обох боках коридора, були великі залі, що служили за їdalню. Ми вийшли на перший поверх, у коридор, зовсім темний. Ішли ми за світлом лампки Марковського.

Марковський затримався. Скрегіт заржалого ключа й в коридор впало бліде денне світло.

— Входзіць! Алеprendзей, я не має часу!

Ми ввійшли до великої залі. По середині довгий, вузький стіл; на ньому ведра з водою. Більше в залі нічого не було.

Всі кинулися до води. Скажену спрагу гасив хто просто з ведра, хто пив руками. Бо не було чим пити.

3. ПЕРШИЙ ДЕНЬ У ТАБОРІ

Не минуло п'ять хвилин, як двері з гуркотом відчинилися і на залю влетів поліцай. Ніхто з нас не встав; одні сиділи на столі, другі оперлися на вікна, інші лежали на землі, підсте-

ливши маринарки.

— Повстань!—верещить поліцай (по-польськи),—ви не думайте, що ви дома. Коли приходить хтось з начальства, кожний мусить встати, прийняти поставу на “позір”. Коли приходить хтось з панів постерункових, то команду подає один з арештантів, а коли офіцер, то командант блоку, пан Марковські. І тихо заховуватися! На стіні маєте регулямін. Перегляньте його!!

Вийшов. Думали ми, що вже кінець. Але він сейчас вернувся.

— Коли начальство виходить—кричав поліцай—то знову треба подати приказ “бачносць!”.

— Позір!—крикнув по-українськи котрийсь з вязнів.

Поліцай подивився, щось подумав і вийшов.
Коло дверей, на стіні, висів регулямін. Ми зачали його читати. Головні точки його такі (подаю з пам'яті):

“Заарештований є позбавлений своєї волі. Він нічого не може робити без дозволу. У відношенні до таборової служби він мусить бути чемний і безоглядно слухняний. Кожний найменший спротив буде караний. У випадку такого спротиву чи то активного, чи пасивного, таборовій службі вільно вживати фізичної сили.

“Арештантові не вільно мати нічого, крім необхідно потрібних речей, отже одягу, шапки і черевиків. У кишенях не сміє нічого мати.

“Сидіти вільно лише на долівці.

“На залі має бути безоглядний спокій.

“Всіх арештантів обовязує примусова фізична праця. Винагорода за працю буде зложена в касі “М. О.” і при звільненні арештанта йому віддана.

“Поділ годин обовязує такий: 4. год. вранці—миття й порядкування залі. **4.30** год.—снідання й миття їдуночок. **5** год.—збірка й звіт. **6.12** год.—праця. **12** год.—**2**. по пол.—обід і миття їдуночок. **2—6** по обіді—праця. **6** год. веч.—вечеря та миття їдуночок. **7** год.—приготування до сну. **7.15** год.—безоглядна тишина. Вкінці—машитик.

(Цо має означати цей “машитик” до сьогодні не знаю. Один з товаришів казав, що це значить, що можна собі оповідати байки; другий переконував, що це значить спати; а поліцай говорили, що це свисток).

“Всі речі, що є зайві при сні, складається зложені в “кістку” на коридорі, на лавках. Вранці не можна їх скорше звати, аж буде свисток на “побудку”.

“Всі точки регуляміну треба виконувати радо, весело й скоро, бо інакше будуть примінюватися такі кари: 1) Нагана, 2) заборона читати книжки, 3) замкнення в окремій келії на 7 днів, 4) відібання права діставати посилки з поживою, на два тижні або на цілий час перебування в “М. О.”, 5) заборона переписки на два тижні або на цілий час перебування в ‘М. О.’, 6) звичайний арешт від 1—7 днів, 7) арешт з постом

від 1—7 днів, 8) темниця від 1—7 днів”.

Під регуляміном був підпис: “Командант “М. О.”—підінспектор П. П. Болеслав Грефнер” і “воєвода Костек Бернацкі”.

По перечитанні регуляміну зачали ми робити свої замітки. Песимісти вказували на те, що тут навіть регулямін дозволяє поліцаям бити, і на те, що є 10 годин праці, а ще хто знає, який буде харч. Оптимісти почали жартувати, мовляв, посилимо яких три роки й ще порядні гроші заробимо та й мязи собі порядні виробимо.

— Три роки?—обзвивається наймолодший між нами.—Ти вважай, щоб ти три тижні витримав.

Правники почали розбірати регулямін і справу Берези з правничого боку й вказували, що декрет про Березу є проти-конституційний і досі не затверджений сеймом; хто зна, чи його затвердять.

До розмови вмішилися комуністи-жидки, що їх також з нами привезли, та вказували, що щось подібне можливе лише в капіталістично-буржуазній державі.

— А на Соловках думаєш краще?—питає хтось іронічно.

Почалася буча, яку перервав поліцай, що глянув через візитирку і крикнув:—“Спокій! Розійтися!”.

Ми розійшлися та занимали місця попід стінами. А тимчасом на залі почала бути щораз більша гаряч. Бетонова ділівка навіть змокріла від пари. В келії панував підсумерк, але не тому, щоб це був вечір, але тому, що Костек Бернацкі, автор “Czciela djabla”, застосував також чортівський спосіб до вязнів: щоб вони не мали забагато світла, казав позабивати всі вікна дошками, а в горішні кватирки вложить матове скло. В такій переповненій людьми келії, напів темній, з позабиваними вікнами, без повітря та вогкій від випарів сидіти роками—це значило повільно вмірати. Кожному з нас прийшла ця думка в голову і кожний цю думку відгоняв, а вже про те, що може бути ще гірше, ніхто не вірив.

2.

Мене перенесли до келії ч. 3. В ній крім українців сиділо ще трьох дрогобицьких жидків, які, через всорожу поставу до українських націоналістів, трималися осібно.

Лиця вязнів були зарослі, жовті. Їх тримали три тижні у Львові, в Бригідках; в келії, що була призначена на 8-ох людей, сиділо 40.

Коли мене привели до них, зараз мене обступили й посилися звичайні запити: звідки, скільки привезли, чи бютъ, що нового ітд.

В келії сиділо нас двацять п'ять, з того аж 14 було з Со-каля. Були тут між ін. мгр. прав Вол. Небожук, уч. гім. Теодор Небожук, абс. гімн. Гр. Климів, абс. гімн. Ів. Бойко, студ. Вол. Макар, абс. гімн. Теод. Цвікула, абс. гімн. Петро Бащук, учитель сем. П. Ваврук, гурток сільських хлопців і кількох наших робітників з Дрогобича.

Хоч усі були перемучені, але всі були спокійні й зрівноважені; в декого в цьому спокою видно було нотки погорди.

У дверях заскрипів ключ. До келії влетів з ординарною польською лайкою Марковські.

— Бачнось! — крикнув один комуніст-жидок.

— Цо? Так опешале? То ест команда? То ест подерване сен? Арештовани нех муві “бачнось!” , я бенден мувіл “спочній!” , а решта викониваць!

І почався “вишкіл”. Так і видно було, що поліцаєві не ходить про вишкіл, а про те, щоб нас змучити.

Коли вже сам змучився, верескнув:

— Конец! Воден маце?

— Ні! — відізвався В. Макар.

— Цо за ні? Яке ні? Я тего не розумем! Ти чловеку естесь в Польще, еш польські хлеб і длятого маш мувіць по польську! Назвіско?

— Макар Володимир.

— Заєнце?

— Студент філософії.

— Цо? Академік? Ходзі на польські університет і не хце мувіць по польську? Беж вядра і ходзь зе мнов!

Пішли. До речі: досі не звертали уваги, якою мовою хто говорить; а всі українські вязні говорили тільки по-українськи. Отже, чи це примха Марковского чи приказ згори? (В регуляміні справу мови поминули).

Ми чекали на поворот Макара. Минуло вже пів години.

— Щось довго його немає.

— Певно буть.

— Тихо! Іде! Скажіть там котрий “позір!”.

Але показується, що ніхто не хоче. На скоро вдалося намовити одного жidка. Від того часу він постійно верещав (мав дуже пискливий голос) “бачнось!”

Ввійшов Макар. Засапаний, змучений, блідий, аж зелений. Поставив ведра з водою коло дверей, а сам хитаючись пішов під стіну.

— Води — ледви прошептав.

Скочили по воду, піднесли ведро до уст. Макар приложив уста до ведра й зсунувся на руки товаришів: зімлів.

Йому скропили водою лицє й груди й він поволі прийшов до себе.

— Що ти робив?

— Я цілий час мусів бігати. Бігав по воду, замітав кімнату бігаючи, лазив попід причі. А вони все кричали і підганяли. Я замітав вартівню. Замів раз і Марковські знайшов під причею кусок соломи — мусів ще раз замітати. Прийшов якийсь поліцай і приніс трошки піску на підошвах я мусів знову замітати. А потім ще раз. При цьому — насмішки, ординарна лайка. Воду аж до келії ніс я біgom. А я вже три дні нічого не єв — сказав на оправдання своєї слабості.

— Встань! Хтось іде. Пошо має тебе хтось таким бачити

— відзвивається хтось до Макара.

Прийшов Марковський.

— Гжеба мене тут єдного. Як сен називаш?

— ~~Драган Євстахій.~~

— Стуй на бачносць, як я з тобов мувев.

— Я стою.

— Муф по польську!

Мовчанка...

— Ходзь ту до мене бліжей! Стань просто! Не усьмехай сен, хаме!

І почав муштру: “позір” і “спочинь”. Вкінці сам мав цього забагато й звернувся до другого:

— А ти як стоїш?

— Я стою на позір.

— По польську мувіць. Як сен арештовани назива?

Цей сказав.

— Іле лята?

Цей сказав.

— А по-польську арештовани не бендзє мувіл?

— Ні!

— Зобачими. Марш за мнов!

Пішов уже другий. Нерви почали поволі розрухуватися. Тим більше, що за тих дві чи три години, що ми просиділи в залі, прийшлося нам вже кілька десять разів зриватися з місць і ставати на “позір”, а це ніяк не впливало на нас успокоючо.

По якомусь часі на коридорі почулися чиєсь кроки, потім три глухі удари. На залю влетів цей, що його забрав Марковський.

— Буть? — було першим нашим запитом.

— Так.

— Що ти робив?

— Він вивів мене на двір і казав копати рів. Запитав на вартівні, чи там є лопата. Лопати не було. Дав мені кавалок патаха і казав копати рівці, щоб дощівка спливала до недалекого рова. Тепер, коли я вже вертавсь, дав мені три палиці, щоб я навчився говорити по-польськи.

* * *

*

На залі стало тихо. Кожний підложив під себе, що міг, і всі змучені дорогою, дрімали.

Вже вечеріло, коли до келії влетів Марковський та приказав уставитися всім у дворяд. Повстала метушня. Марковський рівняв, уставляв по зросту, то знову, щоб добре крити, а все це переплітав лайкою та поштуркуванням.

— А тераз одлічиць!

— Роз, два, три...

— Вруць!

— Роз, два, три...

— Вруць! Лічиць по-польську!

Знову те саме: раз, два, три...

— Слухацце! Радзен вам по добрему. Одліць по-польську!
Число "три" випало на Небожука Теодора, 17 літ, гімназиста.
Старший його брат дивився на нього великими, спокійними очима: додавав йому відваги.

— Но! Єще раз, але юж добже!

— Раз, два, три...

— Тржи! — зверещав Марковскі.

— Три...

Марковскі вирвав з піхви палку; посипалися удари на Небожука. Засапаний, червоний Марковскі вкінці сховав палку до піхви.

— Одліч!

— Раз, два, три...

— Ходзь на коритаж!

Вийшли. Ніхто не промовив слова. Кожний відчував, що Небожук, відмовляючися говорити по-польськи, проявляв становище, яке ми всі займали.

Тимчасом з коридору доносилися глухі удари. На поміч Марковскому прийшли ще два поліцаї, що повнили службу на коридорі. Не було чути найменшого зойку катованого, лише приспішений віддих розбішених катів.

Врешті двері відчинилися й на залю влетів Марковскі, тримаючи Небожука за маринарку.

— Ідзь там на конец! — і пхнув так сильно Небожука, що цей упав.

— Лічиць далей!

— Раз, два, тжи, чтери (числили жидки-комуністи), пять...

— Пенць!

— Пять.

— Пенць!

— Пять.

— За мнов!

Пішов другий: Бойко Іван з Сокаля.

Почали бити. Крім ударів, чули зза дверей такий діялог:

— Но, чловеку, поведз пенць і дами тобе спокуй.

— Пять.

Удары...

— Пенць!

— Пять.

Знову удары.

— А тераз повеш?

— Hi!

— У-у-у! Ти камень! — і посипалися збільшені удары. Чути було, що били палицями й кулаками, та що вкінці кинули Бойка на землю й копали.

Бойко вернувсь на залю блідий, обмазаний і спокійно ставув на своєму місці.

— Так стаць,, аж пржийдзе пан інспектор.

Не довелося довго чекати. Прийшов, перейшов перед ря-

дом, порахував сам і звернувся до першого з краю, як називається, скільки років, яке зайняття та за що сидить. Так піршов усіх і відійшов.

По його відході, вернувшись Марковські та сказав, що можемо йти спати.

Поклалися ми на бетоновій долівці по двох, по трьох. Одні поскідали маринарки і розстелили на долівці, а другі дали маринарки для накриття.

Так кінчився наш перший день у таборі.

ДРУГИЙ ДЕНЬ У ТАБОРИ

Тяжко було перележати цілу ніч на зимному бетоні. Щоб розігрітися, декотрі зачали вставати й ходити по келії. Але тоді вартовий казав кластися, мовляв не вільно перешкоджати другим спати.

В десятій годині вночі прийшов вартовий до келії та приказав замкнути кватирку т. зв. люфцік, мовляв, люфцік може бути відчинений лише до год. 10. На заміт одного з вязнів, що в залі є багато людей і повітря навіть при відкритому "люфціку" тяжке, вартовий заявив: "Це не від мене залежить".

Ще далеко було до 4-ої год. вранці, а вже ніхто не спав. В 4 год.—свисток. "Побудка-а-а!"—почувся голос Марковського. Двері нашої келлії відчинилися. Ми зібралися коло дверей.

Напроти нашої келії знаходилися двері до келії ч. 4. Ті, що сиділи в келії ч. 4, спали на бетоні вже третю ніч. Невиспани ніч, голод, тяжка подорож і постійні шикані дуже відбилися на їхніх лицах, що іх ми тепер побачили. А сиділи там наші знайомі: Д-р Володимир Горбовий (пізніший оборонець у варшавському процесі), інж. Кравців Михайло, Володимир Янів, Павло Генгalo та інші. Нестрижене волосся, неголені від 3-ьох тижнів бороди та лискучі очі надавали їхнім жовтим, набряклім обличчям якогось дивного погляду. Вони побачивши нас, злегка усміхалися й здоровкалися.

— До миття!—паде польський приказ.

Вязні забирали цдунки й рушники та поволі виходили на подвір'я. Ale з нашої келії ніхто не мав ні рушників, ні цдунок. Ми рушили за четвертою келією.

По дорозі ми порозумілися з товаришами з четвертої келії, як маємо ставитися до поліцайв, а передусім, як має бути зо справою мови. "Наразі говорить лише по-українськи й не звертати уваги на ніякі репресії. Коли б теперішнє становище мало бути змінене, то повідомимо вас",—дістали ми відповідь.

На подвір'ї стояли 3 залізні бочки з водою й тут відбувався цілий процес обмивання. Порядку не було при цьому ніякого. Першими пхалися поляки-вязні й з того приводу приходило до сварок. Автім часу на миття було доволі. Люди брали воду до цдунок і потім взаємно помагали собі зливати.

По відсвіженні зимною водою, вязні вишукували своїх зна-

йомих, віталися, знайомилися та вимінювали думки. Ті, що сиділи в тюрмі від 15 червня, а в таборі від 6 липня, питали за новинками, за знайомими і товаришами з волі.

Балачки перервав свисток з дверей блоку. Всі пішли назгору до келій. На коридорі Марковскі знову дав знак свистком і всі затрималися. (До речі: вже попереднього дня Марковскі нам заявив, що свисток це те саме, що "позір"). По свистку сказав, що тепер є 10 мінут на роблення порядків у келії: треба позамітати келію, принести води й випорожнити т. зв. кіbel' (клозет, що стояв у келії). Роботу цю мали сповнити 2-ох дижурних, які щодня мали змінятися.

По зроблені порядків—свисток і келії пішли на снідання. Наша келія йшла остання: нас завели наперед до магазину й там видали їдуни та рушники, а потім видали в кухні снідання: $\frac{1}{4}$ літри кави, 40 декагр. хліба (на цілий день) й $2\frac{1}{2}$ дека сира. Снідання їли ми в двох великих залах коло кухні, де не було ані столів, ані лавок: люди одні стояли, другі оперлися на вікна, треті сіли на землю.

Взявши свою каву, пішов я до вікна. На ньому сиділо двох вязнів.

— Можна коло Вас присісти?—питаю.

— Прошен, можна—чую польську відповідь.—Но й як сен пану ту подоба?

Думаючи, що це комуністи, відповів я вимінаючи, мовляв, ще не так страшно.

— Що не страшно?—каже один з поляків.—Не страшно, ко ли бути? Коли таке свинство дають їсти? Коли на залах є по трицять людей? Автім ви думаете, що це так постійно буде, як тепер? Вони нас візьмуть поволі, по-трохи. За тиждень—два будемо сидіти в такій мишоловці, що ані не рушимося. Ми знаємо Грефнера! Він наперед дає приказ бити, а потім приказує вязням розбіратися й дивиться на тіло, чи поліцаї добре били; коли ні, то пакує поліцаїв до "паки".

По сніданні та вимитті їдуночок, пішли ми всі до келій, щоб приготуватися до збірки. На збірку уставилися залами по порядку—перша, друга, третя і т. д. Відраховували ми знову по-українськи. Прийшов інспектор, відібрав рапорти і дав приказ іти до келій.

В келіях зачалася муштра й шикани такі, як минулого дня: потім видали нам сінники, простирила й коци; сінники набили ми соломою.

Вранці цього ж дня прийшов новий транспорт вязнів з Тернополя. Поліцаї звернули цілу увагу на новоприбувших, тому ми мали спокій цілий день. Лише по вечорі, коли пішли ми вже спати, влетів Марковскі на залю "робити провірку": перескакував з одного сінника на другий, копав людей ногою, щоб відзвивалися і пішов.

ОДИН ВЯЗЕНЬ ПОПАВ У ШАЛ

Подібно, як частину другого дня, і дальших кілька днів ці-

ла увага поліцай була звернена на нові траспорти вязнів, що постійно прибували у табор. 14 липня число вязнів дійшло вже було двох соток. Таке число вже було за велике на капраля в чинній службі, Марковского, що не міг собі дати з цим ради. Командантом був призначений "старши постерунковий" Гавковський, а Марковський став його помічником.

В одному з тих перших днів стався випадок, що мораль но потряс цілим табором. Вертались ми вранці від миття до келії і нечайно почувся страшний крик божевілля. Крізь ряд вертаючих вязнів пролетів з криком один з вязнів пролетів з криком один з вязнів. Прибіг під келію, впав на землю й зачав спазматично кричати: "Я не хочу, н-е х-о-ч-у! Вони страшно бути! Я не хочу тут бути! Н-е х-о-ч-у!".

Ми кинулися його рятувати, але прибіг Марковський і поза ганяв усіх до келій і всі двері казав позамикати. Довго ще розносився по коридорі крик "Н-е х-о-ч-у!", аж прийшов лікар і приказав забрати вязня до "Ізби хорих".

Як я довідався, цей нервовий розстрій дістав український студент Павло Клим, бувший адміністратор львівських "Вістей". На другий день його покликали до рапорту. Інспектор, що прийняв рапорт, відкликав Марковского на бік і демонстративно показував йому, щоб на будуче не бити по голові, а по спині та по плечах.

Гавковський був командантом арештантського блоку не довго: всього 2 дні. Причиною усунення його було те, що інспектор, який прийшов у час миття вязнів, побачив, що для багатьох людей не вистачило води в бочках і вони відійшли неміті. На другий день прийшов новий командант—Босовський, бувший дозорець варшавської тюрми "Павяк".

ПРАЦЯ ВЯЗНІВ І ХАРЧ

В міжчасі почалася праця вязнів. Дали також столи й лавки до їdalyni. До келій давали лавки лише в неділю. Щодо праці, то поза табор, у поле, брали тих вязнів, що мали коротке волосся; інших залишали в таборі й вони підсипували землею паркан довкола табору та виносили й вивозили вугілля з пивниць арештантського блоку до магазину.

Поза табором працювали вязні при дорогах—копали рови. Виходили в 7 год. вранці, а вертались у табор аж у 5.30 год. вечором. Обід забірали з собою. Цей "обід" через цілий місяць це було ніщо інше, лише друга чорна кава, т. зв. "зализна порція". 40 кг. хліба, що його діставали вязні вранці з призначенням на цілий день, здебільша зідали вони вже при сніданні; а ту чорну каву, що діставали на обід, вязні пили замісць води, бо вода в залізній бочці, яку тягнули з собою на працю, дуже скоро на сонці грілася й була взагалі неможливою до пиття. Отже на обід люди допивали рештки кави (щасливий був той, хто дістав "фуси" з кави, а не саму закрашену воду!), витрясали окрушини хліба з кишень і мріяли про—40 дкг. хліба, які дістануть... аж на другий день вранці...

Не диво, що всі без винятку відчували великий голод і ця тема тепер зачала домінувати й в думках людей, і при розмовах між вязнями. Розуміється, що при такому відживлюванні було дуже тяжко працювати, хоч праця копання ровів не була сама по собі й при нормальному відживлюванні тяжкою. Інакше вона представлялася при висиленні тіла голодом, тимбільше, що долучувалися тут і специфічні умови праці. До праці йшли ми окруженні конвоєм з 25 поліцай піших, 2-х кінних і 2 скорострілами. По приході на місце праці, поліцай оточували нас перстнем і постійно підганяли нас. Відпочивати при праці не вільно було, аж в обідову пору; по обіді зачиналося знов те саме аж до вечора.

Не інакше працювали ті, що залишалися в таборі. Лише їх становище було остільки ліпше, що вони діставали на обід замісць кави—зупу, а працю кінчили вже в 5 год. по обіді, бо не потребували тратити так як ті, що працювали поза табором, 1½ години на поворот у табор. Крім того при великому дощі ті, що працювали в таборі, переривали працю, а ті, що були в полі, вертались промоклі до нитки.

Не диво, що вязні волі залишатися при праці в таборі. Одначе, коли командантом став Босовські, ці бажання зовсім змінилися.

БОСОВСКІ

Першим наказом Босовского було: коли він свисне, то так по коридорах, як і залях мусить настати гробова тишина, а кожний мусить завмерти в цій позиції, в якій його свисток застав. На всякі збирки, до ї дальні, канцелярії і т. д. треба було бігти. Говорити не вільно було вязням між собою, лише в келії. А при цьому видавав він накази майже шепотом, і горе було тому вязневі, чи келії, що не почули наказу.

Від того часу арештантський блок замінився в дім божевільних.

Уже зараз по ранішній "побудці", коли ще ніхто не вспів одягнутися розлягався свист і всі мусіли стояти на "позір", та й ще з запертым віддихом, щоб почути тихі слова наказу. А нераз на цей наказ треба було чекати добрих п'ять хвилин. Стояли так, як кого застав свисток: одні з ідунками, другі з одною ногою в штанах, інші зовсім нагі. Врешті чути було шепіт:

— На подвір'я, біgom марш!

І тоді починалося: коридор гремів від топоту ніг; на слабо освіченому коридорі люде падали, потручуvali себе мимоволі. А Босовскі стояв на скруті коридору при сходах, на лавці, з палицею в руках, і—як він сам говорив—"к'єровал рухем": бив усіх без розбору, де попало, та без огляду на те, чи хто добре біг, чи ні. На сходах повстувала шамотня, порох, крик і клубовище тіл, в які з цілої сили валив садист Босовскі та заливався диким сміхом.

Подібна сцена повторялася при повороті до келій. Лише тоді Босовскі на відміну ставав при дверях блоку. Коли передтим на коридорі діставали вязні зправила одну палку, то тепер при дверях, коли там сперлося двох чи трьох людей і затримувався весь рух, Босовскі бив тих, що чекали на вільний прохід, так довго, доки вони не пропхали тих, що були в дверях.

Так трівало з малими перервами цілий день, бо крім збірок на миття, сндання, обіди, вечери, було шість-сім додаткових збірок. Кожний раз треба було бігти і підставляти тіло під удари садиста.

Одного дня по обіді впав сильний дощ. Всі промокли до нитки. По дощі подув зимний вітер; всі перемерзли й останками сил трималися. Зогляду на самих поліцай працю цього дня скорше закінчили. Коли вязні вернулись у табор, посідали мокрі убрання й порозкладали їх, щоб висушилися, а самі посідали нагі близько себе, щоб один одного грів. Нараз у коридорі почувся свисток, а потім наказ: "Все на коридор". Вибігли на коридор і уставилися в дворяд.

Пробігли коридором. Потім на наказ вертались по одинці. Але як?—На давках, по обох боках коридору, стояли чотири поліцай з витягненими палицями й кожний, що перебігав, діставав чотири удари від них. Та на цьому не скінчилось. Зчорги почалася "муштра": "долів", "повзати", присідки. Так насмутили від 3-їй до 6-ої год.

Час панування Босовского тривав два тижні. Що-дня хтось з вязнів ставав до рапорту, щоб його відставити до лікаря.

Одного дня ввечір прийшов Босовскі й побачив, що на коридорі лямпи ще не світяться. Зараз зарядив збірку вязнів і приказав одним забрати лямпи, а другим йти похоронним маршем і співати пісню, що її співають при підношенні Св. Дарів. Співали по-польськи, а Босовскі сміявся і під такт пісні бив вязнів.

Надзвичайно обурені цим інцидентом вязні- поляки пішли до інспектора та представили, що Босовскі осмішує польську поліцію перед вязнями-українцями, що з останнього виступу Босовского скоро сміються, як обуруються. І Босовского усунули.

СПРАВА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Босовскі відійшов. На його місце зістав призначений знову Марковскі (Франек), а йому був приділений Сітек (Метек).

До останнього часу всякі розмови—чи то з поліцаями, чи при рапортах—вели українські вязні лише по-українськи. Коли при цьому приходило до поодиноких інцидентів, то робили це поліцай на власну руку, бо загального наказу, що урядовою мовою в таборі є польська мова, досі не було.

Одного дня до нашої келії прийшов якийсь кривий на ногу цивіль. Марковскі ще з коридору крикнув: "Бачносць! Пан комісарж ідзе!" Цивіль ввійшов до келії, приступив до стола, ка-

зав собі принести лавку та почав списувати генералія поодиноких вязнів.

— Макар! — вичитав з записки.

— Є!

— Не “є”, а “естем”. Макар!

— Є!

— Ти кача мордо! Мувіш, “естем”, чи не?

Його крики залишилися без висліду: всі відповідали по-українськи. Тоді він вибрав кількох і сказав їм, що завтра стануть до карного рапорту.

Те саме відбувалося по інших келіях.

На другий день при збірці до карного рапорту стало десятьох; і при рапорті говорили вони по-українськи. Інспектор вислухав рапорт і запитав, чому не хочуть говорити по-польськи. Тоді Голояд, брат повіщеного Голояда в Тернополі, відповів, що він по-польськи говорити не може, вже хоч би тому, що поляки повісили його брата. Рапорт покінчився тим, що всіх покарали забороною писати листи до дому, і то через цілий час іхнього перебування в таборі.

Від того часу карні рапорти за вживання української мови не переривалися: за кожне українське слово — карний рапорт. Посипалися кари: забороняли писати листи до дому, відбирали право читання книжок і т. д.

Ці репресії не тільки посилювалися, але й прибіралі “законний характер”: бо прийшов розпорядок у справі обовязуючої мови в таборі. Проголосив його Марковські ніби так собі, “од нехcenя”, мимоходом, коли вязні мили їдунки:

— Мусите знати, що в таборі обовязуючою мовою є польська мова. Такий є розпорядок пана інспектора.

Та, що більше, з другого боку інспектор у балачках з поодинокими вязнями заявляв їм, що й вязні між собою мусять порозуміватися тільки по-польськи, бо в протилежному випадку він уживатиме гострих репресій.

Положення й без того розпорядку напружене, комплікувалося ще й двома іншими моментами. Діло ось у чому: не всі вязні-українці були членами “Організації Українських Націоналістів”, цебто людьми, що для них навіть у таборі є обовязуючою організаційна дисципліна; що-найменше половина вязнів або не належала до організації, або була членами других угрупувань і партій. І, мабуть, не треба аж надто переконувати про це, що ці люди, кажім конкретно — ундівці чи паліївці, не творили морально найсильнішого елементу в таборі, що про нього можна б сказати: “Ось ці не заломляться й під найгіршими репресіями”. Навпаки, було побоювання, що постійні й довготриваючі репресії зможуть їх заломити.

І це побоювання було тим більше оправдане, що вже в перших днях, коли вийшов з поміж вязнів розпорядок, щоб уживати тільки української мови без огляду на репресії, вони прийняли його з невдоволенням. До того не без значення було тут психічне наставлення тих людей: бо ж, у протиставленні себе

до в'язнів-націоналістів, вони в своїому нутрі почували, що вони в таборі сидять зовсім невинно й цю свою “невинність” вони на кожному місці й постійно доказували. Доказували й поліцаям.

І від того “доказування” зачалися перші виломи в справі мови: бо доказується другому на те, щоб його переконати; а переконати не можна, коли цей другий взагалі нічого не розуміє, або розуміє слабо; а тому, що є ясним, що польські поліцаї краще розуміють по-польськи, як по-українськи, то зачали доказувати по-польськи. Отже, хоч ходило тут про, так мовити би, “приватні балачки” з поліцаями, але вилім був зроблений.

По-друге, приходив ще й інший момент під увагу: якось так склалося (не знати, чи це було припадково, чи свідомо робили це поляки), що до карних рапортів у справі мови попадали якраз звичайні люди, а не націоналістичні провідники. Це чомусь також викликувало в декого невдоволення, немов провідники самі ховалися й висували інших і взагалі всьому тому були винні. “Вони повинні бути першими й всюди зазнавувати, що вони хочуть по-українськи говорити”—казав університетський Топоровський.

Про оправданість таких закидів можна нині говорити вже з певної перспективи й опираючись на певних фактах. А факти ці такі, що напр. університетський сидів в таборі всього два місяці й пішов до дому; а не один націоналістичний провідник (прізвища подавати злишне!) сидів у таборі вісім і більше місяців, а потім пішов не до дому, а в тюрму, де по сьогодні перебуває, а до того стоїть перед засудом на кільканадцять років тюрми. Це правда, що такі націоналістичні провідники не заховувалися в таборі демонстраційно, але й правда також, що вони й вийшли з табору такими, якими там прийшли, що ніхто не чув від них зайвого слова, ніхто не бачив в них ніякого лизунства та ніхто не чув, щоб вони хоч би заявляли поліцаям (чи по-українськи, чи тим менше по-польськи), мовляв, вони невинні.

Якраз присутність у таборі не-націоналістичних елементів була великою завадою для втримання на довший час і то при існуючих або ще й посиленіх польських репресіях першого рішення в'язнів у справі вживання лише української мови, а перші виломи в цьому рішенні слабших елементів вказували, що при першому рішенні витріває лише частина в'язнів. Коли б настало таке заломання одного фронту й зломання солідарності в'язнів, то воно відбилося б дуже деморалізуючо на всіх в'язнях, не говорячи вже про те, що на частину в'язнів, що рішила б витрівати до кінця, зосередилися б усі репресії, і то мабуть більші, як досі. Тоді частина найкращих була б просто фізично знищена, а загального ефекту не булоб ніякого, коли б більшість заломилася.

Отже стало ясним, що перше рішення в справі мови треба змінити та видати друге, обов'язуюче для всіх. З тим дру-

гим рішенням відволікали з дня-на-день, а вкінці таки прийшов з четвертої келії наказ: “Від нині можна говорити по-польськи, але говорити як найменше й говорити лише тоді, коли питаютъ”.

Але й це рішення не зреалізували зараз з місця, але при відповідній нагоді й організовано. А цією нагодою стало ось що: вийшли ми в поле, до праці, а командантом ескорти був більш людяний поліцай; по цілоденній праці, роблено збірку й ми почали відраховувати, як звичайно. Відрахували по-українськи. Тоді цей командант ескорти сказав:

— Прошу вас відрахувати по-польськи, бо інакше ми не можемо піти до дому.

Відрахували, але знову по-українськи. Тоді поліцай сказав:

— Вірте мені, що мені особисто на тому зовсім нічого не залежить, якою мовою будете відраховувати. Але я маю такий наказ. І не можу вас відпустити скорше до дому.

А умовилися ми ще перед тим, що по-польськи можна буде зачати говорити тоді, коли подасть знак один визначений зпоміж нас. Він тепер дав знак: ми відрахували по-польськи і друге рішення в справі мови ввійшло в силу.

КОПАННЯ САЖАВКИ

Зміна рішення в справі мови прийшла мабуть в час, бо вкоротці зачало діятися в таборі таке, що ще й при постійних репресіях у справі мови, було б для нервів і тіла загалу вязнів за багато.

Початком була—сажавка. Копали ми цю сажавку три тижні. Праця ця й ще для виголоднілих і знесилених вязнів надзвичайно тяжка. Земля мокра, майже болото. Треба було стояти три метри під поверхнею, нераз по коліна у воді та викидати землю на високий вал. При праці цілий час стояв інспектор і сам підгоняв та постійно викликував до себе вязнів:

— Чому заарештований бере мало землі?

— Бо тяжко.

— А політикувати не тяжко? Набірати багато й кидати далеко, а то інакше буду бити в писок!

Землю з сажавки вивозили возами. Були це військові вози з великими гарями. До такого возу запрягали п'ятьох вязнів: чотири пхали, а п'ятий був коло дишля. Вози мусіли бути повні, інакше інспектор завертав віз з дороги та казав доповнювати. Зпочатку не було так дуже тяжко; але з часом і сил не ставало, і дорога від постійного перевожування страшно розбилася і нераз такий віз треба було просто з болота виносити.

При тих возах Охримович дістав пропуклину.

Ввечорі сідали люде на долівку й кожний прохав Бога, щоб скорше прийшла сьома година й можна було лягти спати.

Але й ночі не були так зовсім спокійні. Люде діставали ногами корчі рук і ніг та мязів на плечах і грудях. Це були наслідки фізичного перенапруження при праці.

Крім того час-до-часу непокоїли нас нічні ревізії.

НІЧНІ РЕВІЗІЇ

Першу нічну ревізію зробили, шукаючи за ножем. Поліцай заявили, що з таборової кухні пропав один ніж і той, що взяв, повинен до 7-ої год. ввечорі ніж звернути.

Не зголосився ніхто. А коло 10-ої год. вночі ввійшли кілька поліцай до нашої келії, побудили нас та казали всім розібратися до гола. Потім нас усіх голих перевели до однієї з порожніх келій. Там ми чекали дві години й голі стоячи на бетоновій долівці всі порядно перемерзли.

Коли вернулись ми до келії, застали все пороскдане й змішане до купи, а цілу келію засмічену; подібно були порозкидані наші убрання на коридорі. Заки ми порозшукували свої речі й заки привели все до порядку, то була 2 год. по півночі.

Другого дня при збірці Марковські викликав кількох вязнів до карного рапорту за знайдені в них речі. Так, напр., у інж. Кравціва знайшли в кишенні кілька камінців, що їх він знайшов при праці та забрав з собою, щоб їм блиże приглянутися; за це дістав нагану. Д-р Горбовий мав під сінником кусок крейди, за що також його покарали. В інших знайдено кусок паперу, маленьку шматку (що служила за хустку до носа), шнурок (до завязування комірця, замісць спинки) і т. п. Все це вважали поліцай за великі проступки, що їх треба гостро покарати.

А ножа, за яким шукали, не знайшли. Це таємниче зникнення ножа було лише претекстом до ревізії. Бо хоч пізніше вже не було мови про якийсь ніж, то ревізії переводили нераз щочі. І вони були далеко гірші, як перша ревізія.

РЕГУЛЯЦІЯ ДОПЛИВУ ЯСЬОЛДИ

Вже на якийсь час перед закінченням праці при гостинці до стації говорили поліцай, що зчерги будемо регулювати ріку Ясьольду. З того приводу вязні зачали між собою говорити, що певно виїдемо з табору на довший час і над рікою побудуємо бараки або що будемо іздити до праці тягаровими автами, тощо. Але справа скоро вияснилася. Бо коли працю при гостинці ми скінчили, один з вязнів запитав будівничого, який керував роботами, що будемо робити далі.

— Підемо осушувати “блоне”.

І справді на другий день група вязнів у числі 95 людей вирушила в напрямку північної сторони міста. Ззаду, за коленою вязнів, як звичайно досі, глухо гуділа бочка з водою. Грубі її колеса глибоко грузнули в піску й треба було добре напинати мязи тим, що її тягнули, щоб не відставати від групи. До речі: вязнів до тягнення бочки призначував командант ескорті. За той час, коли він відбірав вязнів від комandanта арештанського блоку, вязні, призначенні до тягнення бочки, мусіли скоро бігти до бочок, брати одну з них і знову бігти до

криниці; там запрягалися до керата й далі бігаючи напомповували 300 літрів води. За цей час командант ескорти упорядкував свій відділ, вирушав і коло брами мали з цілим відділом злучитися люде, що тягнули бочку. Таку бочку тягали ми з собою кожного дня.

Ішли ми попри звалища старого монастиря. Якраз сонце щойно піднеслося понад обрій і червоними проміннями обняло високі оборонні мури монастиря та на половину розкопану наріжну башту.

Монастир минули ми підколесом і вийшли на велику рівнину. Як оком глянути, видно денеде купинки трави й жовтавий мох.

Крізь цю рівнину плила маленька річка, доплив Ясьолди. Береги цієї річки місцями були рівні, нечасте були роблені людською рукою, а місцями круті, то знову дуже низькі, внаслідок чого болотнисті і широко розтягнені.

— Цю річку маємо урегулювати—пояснив нам керівник.

Заразом командант ескорти дав наказ розбратися, як хто хоче, бо тут прийдеться працювати у воді й болоті. Всі зайві речі залишили ми під мурами монастиря, а на собі залишили лише купелеві штанці.

Вже в початках праці показалося, що наш “керовник”-будівничий не тільки ніколи не переводив меліорації, але навіть не має про це найменшого поняття. На його думку треба було зробити велику греблю, що мала стимати всю воду, а пізніше треба було... регулювати русло річки. Можливо, що й при такій методі можна б було хоч дещо зробити, коли б греблю зачали сипати з боків і підсувалися до русла річки. Але “керовник” зробив це якраз навпаки: наперед казав загатити русло річки, а пізніше будувати греблю. Розуміється, коли зачали будувати таку греблю, то дуже скоро вода виступила з берегів і розіллялася по лузі. Земля й без того болотниста, перемінилася тепер у грузке болото, що його мішали сотки ніг. Вже першого дня треба було ходити в такому болоті зпочатку по кістки, а потім по коліна, а другого дня, коли вода піднеслася, ми ходили по пояс у воді. Щоб набрати лопату землі треба було за цією землею шукати у воді. Всі ми виглядали, як болотяники. Лице, руки, волосся й взагалі ціле тіло було обмазане болотом. Хоч це була друга половина серпня, але ранки ставали чимраз холодніші й тіла вязнів, постійно занурені у воді, були сині від холоду.

Поліцаї стояли далеко від нас на сухих місцях. А тому, що не могли нас підганяти, бо ми були у воді, порадили собі ось як: приходили з поліційними собаками й хто з умучення не міг працювати й падав, на того пускали собак; собаки кидалися та гризли. До болота й води домішувалася ще й наша кров.

Цілоденне перебування в воді і болоті мусіло принести свої наслідки. Один з вязнів, під час ранньої руханки, дістав сильну

серцеву атаку; його забрали у “кімнату хворих”; та коли другого дня пішов він до лікарських оглядин, лікар узув його за... симулянта й цей вязень ще за кару дістав карцер. (Пізніше цей самий вязень дістав другу серцеву атаку й його в безнадійному стані відвезли у шпиталь, звідкіля напівжитового відпустили домів). День пізніше на одній келії почувся крик—кричав Яцишин:

— Поможіть мені встати, бо я не можу!

Його піднесли й поставили на ноги. Але ноги були зовсім безвладні.—Яцишин дістав параліч ніг. (По довгих пробах чи він не симулянт, його відвезли до шпиталю до Кобриня, а звідтіля пустили його калікою домів). Подібні перспективи стояли перед нами всіми.

Не дивлячись на ці випадки, знову пігнали вязнів на “регуляцію річки”. А був це понеділок. Коли прийшли ми на місце, показалося, що за неділю вода зовсім рознесла греблю; отже ціла дотеперішня робота пішла на марне й треба було греблю зачати будувати від початку.

З огляду на такий стан, поїхав кінний поліцай до інспектора питатися, що робити. Інспектор порозумівся з воєводою і—“меліорацію Полісся” припинили...

НУМЕРИ Й МУНДУРИ

З початком серпня кожний вязень дістав два нумери, вибиті на клаптику полотна. Один нумер, більшого розміру кожний мусів пришити собі на одягу, на плечах, а другий, менший, на лівому рамені. З цього часу наші прізвища стали непотрібними: нас кликали—“арештовани нумер 21” чи який там другий.

Рівночасно кожний з нас дістав т. зв. візитівку. Ця “візитівка” була зроблена з дерева; було на ній вписане прізвище вязня, його нумер і порядкове число його сінника. З початку цих візитівок уживали при поділі праці: щоб не списувати тих, що йдуть на працю в поле, бо таке списування вранці забірало доволі часу, вязні при відході на працю поза табор скидали свої “візитівки” у скринки. З черги ці “візитівки” діставав канцелярійний урядник. Ввечорі візитівки з канцелярії звертали. Вязні, що не йшли на працю поза табор, залишали візитівки при собі. На ніч візитівки мали бути в одягах вязнів, щоб при нічній ревізії поліцай без допитування знали, хто є власником дотичного убрання.

Втрата нумеру й візитівки грозила арештом чи карцером. Але заховати візитівку так, щоб забезпечитися перед втратою її, не було так вже легкою й непроблематичною справою в наших умовах просто тому, що цілих кишень в убраних не було. Діло в тому, що до табору приїхали всі в літніх убраних і то гірших, таких, як звичайно береться в тюрму. Крім того, більшість вязнів мала замісць черевиків—сандали. Та, коли в таборі прийшлося працювати, то камінні дороги, шутер, до-

щі, болото і т. п. дуже скоро знишили наш одяг і вже другого місяця перебування в таборі всі ми ходили обдерті й босі. Що більше, навіть цілої сорочки ніхто на собі не мав, а якісь вузлики й шнурки, останки давнього білля. Це не дивне, бо прати білля можна було лише в суботу й то без мила. Треба було добре терти, щоб нагромаджений за тиждень піт, змішаний з порохом та іншим брудом, пустив, а при такому терти дерлася й сорочка. Ані голки, ані нитки не тільки ніхто не мав, але їх не вільно було мати, отже й про зашивання дір й латання не було мови. Не багато ліпше від сорочок представлялися штани: вони в кожного з вязнів сягали майже по коліна, були обшарпані й надгниті—що не зробило з штанами болото, те зробили поліційні собаки.

Одного дня при ранньому звіті викликав інспектор Володимира Яніва та запитав, чому він такий обдертий і босий.

- При праці знищилося—відповів Янів.
- Хай заарештований візьме інше.
- Не маю більше.
- А з дому?
- Не маю.
- Добре! А Горбовий?
- Також не маю—відповів д-р Горбовий.

Завтра по обіді не підуть до праці, а треба з них взяти міру на уbrання й взуття; дістануть державні—дав інспектор розпорядження Марковському.

Другого дня, по обіді, простояли ми всі в їдалні: ніхто нікого не бив, ані не гонив, бо всі були зайняті мірянням.

А а два тижні дістали ми вязничні мундури. Дістали їх ці, що мали лише одне уbrання; хто мав більше, міг ходити в своєму. Мундури були з сирого сільського полотна; з такого ж полотна були сорочки, підштанці й шапка (мала вигляд жідівської ярмурки). Ці мундури могли бути добре на літо й то лише в погоду. Вязні думали, що на осінь й зиму дістануть тепліші; але старші бувальці лише підсміхалися, чуючи про такі надії.

Щодо взуття, то вязні дістали деревяні “трепи”. Коли уbrання були зимні, то “трепи” були і зимні і невигідні—тяжкі, незручні, а крім того в них дуже запарювалися ноги. Тому вязні старалися як найменше їх уживати й літом ходили всі босоніж. Однаке, коли настали зимні осінні дні, то треба було їх взувати й по кількох днях або йти на “ізбу хворих”, або ходити по замезлому болоту бoso. Щойно в зимі, коли знову двох вязнів діслиали параліч, дали нам шкуряні черевики.

ПОЛІЦІЙНІ СТАРШИНИ

Командантом табору був підінспектор познанської поліції Болеслав Грефнер: бувший легіонер, у військовій жандармерії мав ступінь підполковника, а по переході до державної поліції ступінь підінспектора; безпосередньо перед призначенням на

команданта табору в Березі Картуській був командантом поліції у познанському воєвідстві. Уже тут здобув собі славу своею надзвичайною жорстокістю супроти демонстрантів і вязнів. Заарештованих приказував бити, а пізніше казав їм розбіратися й вони робили перед ним дефіляду: якщо з оглядин був задоволений, цебто, коли плечі заарештованих були добре посічені, діставав добрий гумор і поліцай обділював папіросами. Та бідні були й поліцаї й вязні, якщо на спинах вязнів не бачив слідів побиття: над вязнями далі знущався, а супроти поліцайв примінював гострі кари. Ті поліцаї, що були під його рукою, сміялися з інших своїх товаришів, які нарікали на тяжку поліційну службу: "Ти, брате, якщо колись дістанешся під руку Грефнера, тоді пізнаєш, що це означає служба!"

В перших днях, у таборі, Грефнер зявлявся лише вранці, при звіті; безпосередньо не давав він тоді ніяких наказів і розпорядків, а був лише обсерватором. Але що далі, то зявлявся частіше, а вкінці—вранці, при збірці, при праці, в час обіду, тощо, всюди й постійно його було видно. А коли не міг сам зявитися, то висилав одного з підлеглих старшин.

Контролював він не тільки виконання своїх розпорядків, підганяв людей до праці, тощо, але й слідкував, як реагують на розпорядки до праці, тощо, але також від самих вязнів: викинував того чи іншого з поміж вязнів, відходив на бік або провадив його до канцелярії й починав балачку:

— Як вам це подобається? Тяжко, що? Ліпше було бути тепер дома, на пляжі, а тут треба рови копати?

Вязень або мовчить або дає якусь виминачу відповідь.

— А як на це комуністи?—питає, коли говорить з вших поляком або з українцем (і навпаки, комуністів питав про українців і вшехполяків).

Звичайно по таких розмовах виходили нові розпорядки: тих поліцайв, про яких вязні нічого злого не сказали, карав, а тих, на яких нарікали, хвалив і давав їм полекші в службі чи підвищення.

Відношення Грефнера до вязнів (українців, вшехполяків, комуністів), не було однакове, хоч він усе зазначував, що всіх вязнів трактує одинаково. Одного разу Грефнер взявши одного українського вязня за поляка і завівши з ним балачку, так схаректеризував перед ним своє відношення до вязнів:

— Комуністів я не знаю, бо ці є знаряддям у жидівських руках; їх треба більше оброблювати політично й виховувати на польських патріотів. Поляки, чито з ОНР чи з Н-Д, безперечно, є польськими патріотами, передусім ці молоді, але вони виступають проти уряду, а зрозуміло, що всякий уряд, який він не був би, мусить поборювати таку опозицію, що має бойкви. Що ж до українців, то тут інша справа. Я їх і цілу цю гайдамаччину так ненавиджу, що я їх усіх з приємністю повивішував би, а деяких з них, що є тут у Березі, то різав би на кусники.

І при цьому подав кілька прізвищ—були це самі передові українські націоналісти. Ці його слова характеризують не тільки відношення команданта табору до вязнів, але вони взагалі відбивають наставлення кожного поляка й цілої Польщі. Кожний поляк, правий чи лівий, він все таки поляк; Польща буде для нього найвищим ідеалом, а інтерес Польщі є його інтересом. Комуністи також зазначають на кожному кроці свою польськість і вищість супроти українців, і відомо, що навіть у т. зв. “Комунистичній Партиї Західної України”, де провід мають поляки й жиди, загально прийнятою мовою є польська мова.

Польський уряд про все це добре знає, і хоч з одного боку вшех поляків і комуністів карає, але з другого боку на “сходніх кресах” веде в злуці з вшех поляками протиукраїнську роботу, особливо вимірену проти українського націоналістичного руху. Бо український націоналізм, а не комунізм, а тим менше вшехпольську акцію, вважає Польща за найбільшу загрозу для себе й це зовсім ані не припадково, ані не дивно, що так само думає Грефнер.

А щодо садизму Грефнера, то характеризує його зокрема таке: кожної суботи вязні йшли до лазні. Тоді приходив до лазні також Грефнер разом з лікарем і рештою поліційних старшин. Вязні розбріалися в окремій кімнаті й звідсіля виходили голі до другої убікації, де находилися туші. В дверях стояв Грефнер і кожному вязневі наказував затриматись й оберталися, щоб він міг добре приглянутися знакам від побоїв, що їх переніс вязень за останній тиждень. Гидко було дивитися на цю черевату постать, з садистично-мясними губами, що з задоволенням віддувалися на вид слідів більших побоїв. Тоді навіть з відразою відвертався таборовий лікар Дітер. Автім Грефнер не тільки смакував у слідах побоїв; він учив поліцій, як мають бити, він сам бив, не говорячи про те, що висилував вязнів до остатка їхніх сил підганянням до праці, що знущався морально над вязнями, тощо.

Заступником Грефнера був комісар Скрентовскі. Цей безпосередньо до вязнів майже не втручався—постійно сидів у канцелярії.

Підкомісар Грабовскі так само не звертався безпосередньо до вязнів; він навіть за цілий час не промовив до вязнів ані слова. Зате давав накази поліцаям і сам з укриття слідкував, як поліцаї обходяться з вязнями; коли ж завважив щось, що йому було не до смаку, викликав другого дня до рапорту й карав.

На початку вересня прийшов до табору аспірант Яжепскі. Ходили слухи, що він у 1930 р. виконував службу в тюрмі в Бересті. Був він високого росту, сильно збудований; лице його дуже погане, нахмурене, що-хвилини скорчувалося, а уста викидали слину. Поліцаї називали його “Гаврон”, а вязні на знак, що він приближується, символічно спльовували. Він давався в знаки вязням ще більше, як Грефнер. Всюди, де він був, було

чуті його грубий голос: “Прендей! Постешцьсен!” За найменшу річ наказував поліцаям вязнів бити або казав бігати вязням з ношами з землею. Він вважав, що п'ять людей, які ледви тягнули віз, це забагато й наказував тягнути лише трьом. До магля, що його вязні з напруженням рушали, казав доловити каменів, бо йому тих каменів, що були, було замало. Роботу при ровах визначував на акорд, при цьому сам виходив у поле й підганяв людей. Можна собі уявити, як почувалися вязні, коли навіть ескортуючі поліцаї проклинали той час, коли був він при них: щоб виконати його наказ, поліцаї пріли, а вязні мліли.

Лікарську службу виконував у таборі військовий лікар, капітан Дітер. Був це чоловік незлій, але не багато міг зробити. Автім він помер у таборі. Ходили чутки, що його отруїли. Однаке правдоподібніше, що він зажив завелику дозу морфіни.

Протилежністю до нього був його помічник, фельдшер Баль цезак. Не один вязень через нього втратив здоровля на все життя. Цей лічив лише йодиною й аспіриною, і скалічений палець вязня більше його журив, як запалення легенів і гарячка 39 ступнів.

“КАЧКИ”

У перших днях таборового життя поодинокі келії були ізольовані від себе й вязні жили без ніяких вісток. Щойно, коли вязні зачали стрічалися й вимінювати між собою різні вістки, від того часу датуються також так зв. качки.

Кожного дня, коли вязні верталися з праці, й, по вечере, найшлися в своїх келіях, передавали собі взаємно відомості, що кожний з них за день призбирав. А до таких відомостей належали й всякі здогади, погляди, надії, тощо, словом—качки.

В нашій келії мистцями до таких “качок” були—Башук і Котис. Ось напр. одного дня приходить до келії врадуваний Котис і подає, що “з зовсім певних джерел” довідався, що Березу на днях зліквідують; мовляв, Березу організували лише на пробу, щоб побачити, як табори мають виглядати, та щоб побачити, як на це зареагує суспільність.

— Ми тому сьогодні накладали на вантажне авто простирала, коци, ідунки,—підхопив Башук.

— Ну то що з цього?—завважив хтось.

— Як то що? Чи ти думаєш, що це так легко зліквідувати табор? Ми як розпочали його сьогодні ліквідувати.

І пішла балачка, а навіть сварка. Але “ліквідація табору” дуже скоро скінчилася: почали привозити нові транспорти вязнів.

Тоді прийшло щось друге: табор буде існувати лише до засідання сейму. Уряд, мовляв, хоче перепrowadити важні ухвали й потребує на це згоди більшості сейму; а більшість є проти Берези; отже уряд мусітиме піти на уступки; такою уступкою

має бути ліквідація Берези. Засідання сейму маю бути 9 вересня, 1934.

Але в міжчасі довідалися від поліцай, що сесія сейму відложена на 21 вересня. Було задовго чекати, тимбільше, що знайшлося знову щось нове й то таке, що походило з “зовсім авторитетного джерела”, бо від самого Грефнера. Діло в тому, що під час праці при сажавці інспектор закликав одного з вязнів-поляків. Питав його, як він тут почувався, як дивиться на табор решта вязнів, чи дуже прикий харч.

— Харч, як харч, але праця дуже тяжка й при такому харчі її дуже важко виконувати—відповів вязень.

— Так, але праця не завжди така тяжка—каже інспектор.

— Але за тиждень-два вона буде ще тяжкою—відповідає вязень.

— Е, хто знає, де ми ще будемо за два тижні—сказав двозначно інспектор.

Ця вістка про “хто знає” і “два тижні” розлетілася лисаккою по цілому таборі. Зачалися “інтерпретації” цих слів. Розуміється, перечулені уяви поневіряних вязнів схилялися до оптимістичних висновків: підемо до дому. Ці висновки перемінилися зчергі у віру тимбільше, що були навіть такі, що подавали точний речинець розвязання табору: 15 вересня, 1934.

Але прийшов 15 вересня 1934 і табору не зліквідували. Поячалися нові сплетні. На ці сплетні не було тяжко, не тільки тому, що табор представляв для цього податливий ґрунт, але й тому, що пускав їх сам Грефнер і з його доручення поліції, й то доволі хитро: чи то в розмові з собою чи інакше скажуть щось двозначне й так, щоб якийсь вязень міг це почути (а потім обсервують, яке враження зробила ця вістка на вязнів).

Такі “качки” пускали поліцаї з розмислом, бо вони знали, що це нервувало людей і нераз було рівнозначне з моральним знущанням над людьми: цілими днями вязні думали над одною чи другою датою; люди рахували дні й години; від означеного речинця надіялися розвязки; думали, що цей день закінчить знущання й образи. А коли приходив очікуваний речинець, нерви були в найвищому напіненні. Однаке цей день минав так само, як інші. Тоді приходило не менш велике, як дотеперішні надії, розчарування, а за ним апатія, отупіння й почуття пустки: знову мають прийти такі самі дні, тяжка праця, катування, голод і непевність, що буде завтра.

А Грефнера це бавило. Аджеж тим способом він сумлінно сповняв свій обовязок: стояв на сторожі “Річипосполітої”...

ПОЛЬСЬКІ ПОЛІЦАЇ В ТАБОРІ.

В початках існування табору більшість поліцаїв дивилася на нас з якимсь страхом. Коли поліцаєві доводилося вести кудись одного чи двох вязнів, помітно було на ньому неспокій; він тримав руку на відкритому футералі бравнінга, а то й просто тримав бравнінг спрямований на вязня. Одної ночі прийшов до

нашої келії поліцай з дорученням замкнути "люфцік" і коли потім хотів вийти, двері були заперті; вони замкнулися самі; відчинити їх з келії не можна було, бо не було клямки. Поліцай моментально змішався, зблід і просто не міг промовити слова. А коли один з вязнів встав, то поліцай прийняв оборонну поставу й заборонив рухатися з місця.. Потім вискочив на вікно, відчинив квартирку й почав кричати на вартівню, щоб прийшов хтось з поліцайв нагору.

Про причину такого відношення поліцайв ми довідалися щойно пізніше, коли один поліцай нам сказав, що вони мали перед приходом перших транспортів вязнів інформаційні виклади. "Нам говорили, що будемо мати до діла зо страшними людьми, здібними на найбільші злочини; для них забити чоловіка—це звичайна справа. Отже, мовляв, треба надзвичайно оберігатися й уважати на кожний найменший рух, щоб не бути заскоченим. Я собі вас представляв як майже диких бандитів. Та коли почали приходили транспорти, то я здивувався, побачивши молодих людей з інтелігентними і ніжніми обличчями. А згодом, що більше я вас пізнавав, то прихильніше до вас відносився. І не я один. Та коли це побачили старшини, посипалися на нас рапорти. Не один з нас робить з мусу".

Що не один робив "з мусу", це так, але, що таких поліцайв не було більше як 4-5, це також правда. Решта не то не робила "з мусу", але сама видумувала різні способи знущань над вязнями. Бо ж хіба не "з мусу" такий поліцай бе вязня, а сам при цьому сміється! Ось, у перших днях листопада мене приділили до порядків у казармах. Порядки полягали на тому, що треба було позамітати всі коридори та залі, упорядкувати їдалю й почистити вікна та двері. Було вже коло 11-ої год. передпівднем. Нараз неначе зпід землі донеслися якісь тихі, приглушені стони, щось у роді тяжкого віддиху чи харчання. Я легко відкрив двері й глянув у коридор. У кінці коридора, де блимала нафто-ва лямпа, побачив я поліцая Венцека, що сидів на лавці, висунув далеко перед себе ноги, плечима вигідно оперся об стіну й курив папіроску; на середині коридору лежав волиняк Дроздюк; лежав він горілиць, руки ззаду, цебто під собою схрещені ними тримав він пальці ніг; він—згідно з дорученням поліцая— силкувався встали на ноги, не перехиляючися на боки.

Я замкнув двері, взяв мітлу й пішов до тієї келії, що була найблища коло них, а поліцаєв сказав, що маю цю келію позамітати. Крізь дірку від ключа дивився я на те, що робилося в коридорі. Дроздюк усе намагався піднести-ся; його лице викривлювалося, мязи напружуvalися, але піднести-ся було понад його сили. Венцек курив й сміявся:— Ну, далі, далі, бо поможу тобі; це ж руханка! Коли маєш так дурно сидіти, то краще трохи попружайся!— А за кожним разом, коли Дроздюк підніс голову, поліцай підтримував його ногою й копав. З лиця вязня спливав піт, великі сині очі зайшли кровю...

Я далі не міг дивитися й пішов у свою келію.

Отже такий поліцай, як Венцек, не потребував приказу, і не робив “з мусу”. І таких поліцайл було більше.

Так напр. Комаровскі за свої “заслуги” дослужився зо звичайного поліцая до шефа цілої поліційної компанії. Цей по кожному підвищенні просто бісився. Одного з вязнів при обіді так копав, що цей перележав майже півроку в “залі хворих”, а зовсім здоровим, то напевно вже ніколи не буде. На спині цього вязня була рана така, що можна було в неї цілий кулак вложить.

Або Марковскі також не робив “з мусу”, а робив це з власної ініціативи, коли напр., в часі ладування возів, казав одним накидати землю, а другим вязням бігати навколо воза, або присідати на пальцях чи падати й сідати.

За цілий час моєго перебування в таборі не тільки нікого з поліцайл не покарали за нелюдське поступування з вязнями, але навпаки сипалися на них карти за добре поведіння з вязнями.

Найбільше знущалися над вязнями ті поліцайл, що приїхали перші до табору. Вони були з головної команди поліцайл; їх уживали завжди там, де були якісь заворушення чи демонстрації, тощо.

Але з часом відносини зачали мінятися. Страх перед інспектором чи комісарем зникав, а приходив страх перед тими, яких вони кілька місяців катували. Діло в тому, що зближався час, коли ці люди мають бути звільнені. А тут тимчасом часописи подають, що в жовтні вбили поліцая “невідомі люди”, “найправодолібніше з ОУН”; що там десь поранили комandanта поліційного постерунку; то знову прийшли кілька нових вязнів, що їх підозрівали в убистві поліційного агента; а вкінці прийшло доповнення поліційної сторожі, а ці нові поліцайл були з постерунків на Українських Землях і принесли тривожні вісті:

— Там, панове, пекло! — оповідали між собою — Там кожне село розполітоване. Кожної хвилини можете сподіватися, що вам вилетить вікно або душа. Коли б я мав ще раз там вернутись, то виступлю з поліції.

Між поліцаями повстало просто паніка, а заразом автоматично зміна у відношенні до вязнів. Коли досі обходились з нами гірше, як з худобою, то тепер уже самі зверталися через “пан”. Кожний з них старався в якийсь спосіб оправдати своє дотеперішнє поступування й всю вину складав на старшин; нарікали на свою долю й на цілий світ; помагали самі ухилятися вязням від роботи. А ті, що не мали лиця зблизитися до нас, записували докладно адреси й фізичні прикмети вязнів, що над ними найбільше знущалися.

А коли прийшов день, коли частина поліцайл відіїджала на постерунки й деякі з них дістали призначення до Львова чи Станиславова, то ті поліцайл нарікали, кляли, а був один, що навіть плакав. А кожний з них перед відіздом старався попращатися з якимсь з вязнів:

Та чи хто з вязнів простиш їм—це вже друга справа.

ПЕРШІ ЗВІЛЬНЕННЯ

Прийшов вересень. Скінчилася робота при копанні сажавки, недокінчили “мельорацію Полісся” й вернулись назад до копання придорожніх ровів. По невдачній спробі “мельорації Полісся”, змінили будівничого доріг. На місце дотеперішнього прийшов якийсь молодик, майже хлопчина.

Зложилося так, що я майже цілий місяць не виходив в поле, бо мав працю в самому таборі. А коли пішов на працю поза табор, то побачив, що за цей час багато змінилося: поля були вже майже пусті, лише денеде тягнувся між межами вузький лан з мізерною бульбою. Дорогою час-до-часу переїздили вози поліщуків; кожний такий віз проводили поліцаї лайкою, бо їм не хотілося рухатися місця. І між поліцаями зайдла зміна: часто тепер було чути, як вони між собою, а то й прямо до вязнів говорили про Березу, як про польський Сибір, а вдодаток обкідали старшин лайкою. Коли давніше поліцаї не спускали ока з вязнів, то тепер звертали менше уваги на вязнів, а більше на те, щоб якийсь старшина несподівано не надіхав. Опісля і цю функцію залишили вязням: “Вважайте, щоб не їхав інспектор або аспірант, бо буде вам і нам біда!” А самі розставлялися кругом відділу, сідали по двох-трьох, розкладали вогонь і пекли бульбу.

Всі ми, вязні, погодилися з думкою, що по трьох місяцях не буде загального звільнення, а лише частинне. А тому, що найбільші дані на звільнення мали ті, що були менше обтяжені, а зокрема ті, що досі не були заарештовані, то до таких зверталися інші вязні, з різними інструкціями й проханнями: коли вийдете, напишіть до моїх родичів, залагодьте таку справу, передайте до моєго дому вістку, що не пишу, бо мені заборонено, тощо.

— Ще трохи. Вже не довго. Час скоро біжить і поїдемо домів—потішав один одного.

— Поїдемо, але не всі. Може двацять, трицять, а решта залишиться—журяться другі. Цікаво, журяться найбільше ті, що дісталися в Березу просто через непорозуміння. Нераз вночі чути було з уст такого зідхання:

— Боже, Боже! За що я так мучуся?

— Тихо лежи! Я тобі скажу, за що мучишся: за те, що ти власне не знаєш за що! Коли вийдеш з Берези, то роби так, щоб, коли другий раз тут прийдеш, ти вже знов “за що?”, а тоді буде тоді ліпше сидіти. Не в тому діло “за що?”, а — “чому?”. Чому був і є Сибір, чому була Тухоля, Стшалково? Чому є Соловки й Береза? Якщо ти усвідомиш собі це, тоді зрозуміш, за що ми тут сидимо.

Час проходив.

15 вересня я мав працю на казармовому подвірі: тут працювали т. зв. “брукарі”, що робили перед кухнею хідник. Я

носив каміння. Коли 11-ої год. сказав нам поліцай:—"Маєте нового товариша, там коло вартівні!" I справді, на вартівню вели два поліції молодого чоловіка; опісля зробили в нього реїзю, відібрали "непотрібні" річі й привели до арештанського блоку. Один з нас пізнав його: це був Теодор Панас з Тернополя.

Вістка про прибуття нового вязня лискаючи облетіла табор: під час обіду про ніщо інше не говорили, лише про "цуваакса" (новоприбувшого). I це не дивно: два й пів місяця ми були відрізані від світу: ані газет, ані книжок не бачили за цей час і кожний був цікавий довідатися від новоприбувшего, що діється в світі. Всі відразу повеселішали тимбільше, що прибуття нового вязня могло означати початок прибуття нових транспортів, що приходять—на нашу зміну. Хто зна, чи не працюємо останній день—думав не один.

I справді зачалися звільнювання. Хоч не такі, як ми сподівалися.

Коло 5-ої год. перед браму заїхало вантажне авто. Аспірант казав прикладти моментально Марковского. Зачався рух. В канцелярії дзвонив телефон. Марковскі кликав другого діжурного поліцая, Сітека. За хвильку прийшов також інспектор і з місця розкривався:

— Що? Ще не готове? Я вас усіх понаганяю. Ви, пане аспіранте, так поводитеся, як генерал, але виконувати приказів не вмієте (тут зачав грубо лаятися). Де другий? Вже припроводили з поля?

— Ні. Зараз приведуть—каже аспірант.—Ось уже йде!

— Зараз видати йому його речі, хай віддасть казъонні речі і до—авта!

За пів години перебрані в свої убрання вийшли: один вязень українець (прізвище я забув) і ендек Пшибищевські.

— Куди? В тюрму, чи домів?—питаю тихо.

— Домів! Бувайте!

Всіли в авто. Відіхали.

— Щасливі—сказав до мене товариш.

Ввечорі всі були під враженням звільнення двох вязнів, але захоплення не було: коли б звільнили хоч 20-ох чи хоч би 10-ох, але лише двох? Коли так далі піде, то не на одного прийде черга десь за 2—3 роки.

Від цього дня чекали всі на дальші звільнення.

У вівторок вранці 18 вересня Марковскі, на збірці, двозначно сказав:

— Сьогодні вважайте! Добре ведіться.

Коли ми розійшлися групами до своєї праці, командант ескорти звернувся до нас:

— Сьогодні мусите добре працювати, бо буде інспекція.

А по праці люде оповідали собі:

— Сьогодні нам було гарячо. Треба було чортівськи працювати.

— В нас це саме. І до того починають бити. Малярчик сказав, що навіть він мусить бити, бо мають гострий наказ.

Після обіду стало невиносимо. Поліцай причіплялися до чогонебудь, а найменшу дрібницю били, писали до рапорту, тощо. Крім цього темпо праці збільшено вдвое: коли звичайні возами обертали чотири рази, сьогодні—вісім.

Прийшов також інспектор. Ставав коло тих, що вбивали землю т. зв. убіяками. Вийняв годинник, і дивлячись на секундник, числив удари.

— Скільки ви начислили в того?—питає комandanта ескорті.

— Трицять.

— А я сімнацять. Завелика різниця. Припильнувати його, щоб розігрівся, а крім того поставити до рапорту.

Врешті праця скінчилася. Віднесли прибори й стали віддлами до збірки при відборі працюючих груп комandanтом блоку, Шимборським. Це відбувалося так, що комandanти ескорт приходили з вязнями на подвір'я блоку, уstawляли вязнів у дворяд, а самі ставали три кроки перед вязнями. Коли зійшлися всі відділи приходив Шимборськ і відбірав від кожного комandanта його відділ, провіривши, чи є всі вязні у відділі. Так було й цього дня.

— Комandanти ескорт відмаршувати! Арештовані до блоку!

— Вруць! Вруць!—хтось здалека кричав.

Це біг Скрентовські.

Нас затримали. Поліцай відпустили.

За Скрентовськім йшла групка цивілів і поліційних старшин. Прийшли на подвір'я. Інспектор сказав, щоб усі відділи злучилися разом.

Крім інспектора, був воєвода Костек-Бернацкі з агентом, якийсь директор з міністерства та його секретар, а навколо них таборові старшини й підстаршини.

— Ті, що їх прізвища відчитаю, зараз мають бігти на ліве крило й трицять кроків від решти вязнів уставитися в дворяд—сказав інспектор.

Почав читати. Всіх відчитаних прізвищ було 35.

Всіх їх зараз забрали нагору, а решті казали чекати на подвір'ї. Чекали ми більше, як 2 години. А тому, що вже зачалися зимні вечорі, то всі ми перемерзли, бо вдень вийшли ми на працю лише в сорочках і босоніж. Один з вязнів зомлів.

Коло 8-гої год. ввеч. впустили нас до келій.

В цей день я був в одинці, а під одинкою, на партері, була порожня заля, де на цю ніч примістили звільнених. Крізь маленьку щілину коло печі я бачив їхні усміхнені обличчя.

Цю ніч не спали ні вони, ні ми.

Частина вязнів відіхала вранці, коло 4-ої год., а решта ввечорі.

ОЧІКУВАННЯ

Звільнення нараз 35 людей відбулося 18 вересня, у вівторок. І напевно в середу, а найдалі в п'ятницю піде другий транспорт, а опісля дальші, аж звільнять усіх! — Так думали вязні, а також і поліцай. Причиною такого думання було не лише перше звільнення 35 людей, але й те, що багатьом вязням минав уже “законний” тримісячний речинець, встановлений для відосілення в таборі.

Прийшла середа—шоста година ввеч. Відділи уставилися в дворяд, як звичайно. Чекали на прихід комandanта арештанських казарм, що відбірав рапорт.

— Щось довго чекаємо! Певно буде нове звільнення.

Але ніякого звільнення не було. Прийшов Шимборські, відібрав відділи, поліцай відпустив, а нам казав йти нагору.

У четвер вранці на збірку прийшов інспектор і по звіті та рапорті заявив, що воєвода видав новий розпорядок:—Вязень, коли він є без тягару, мусить постійно бігати і то без спеціального приказу поліцая. Вільним кроком може вязень йти лише тоді, коли він є обтяжений тягarem або коли має такий наказ.

Так зачинався новий “осінній сезон”...

Новий розпорядок почали поліцай різно пояснювати, бо в ньому не було сказано, що є тягarem, а що ні. Одні поліцай вважали порожній віз за тягар, а другі ні, лопата з землею була для одних тягarem, для других ні, і т. п.

А зрештою наказ цей захитав надії, що скоро підемо домів, а тим більше, що розв'язуть табор. До того, один з нас чув, як телефоніст надавав депешу, щоб прислали 60 пар чевреків. Кромі того прийшли нові лопати, опісля нові джагани.

Але всеж таки чекали ті, що їм 6 жовтня минав тримісячний речинець перебування в таборі.

Та минуло 6 жовтня і 7, 8 і 9, а ніяких звільнень не було. Стало всім ясним, що приайдеться сидіти дальших три місяці.

ЗАБОРОНА ГОВОРИТИ

У міжчасі один з поліцай приголосив до карного рапорту двох вязнів, обох українців. Представив їх за те, що заголосом розмовляли.

— Як це було? — питає інспектор.

— Я стояв під дверми та чув, що хтось дуже голосно розмовляє. Дивлюсь, вони оба стояли коло стола й щось собі оповідали. Коли б це було тихіше, то я не звернув би на це уваги, але вони говорили заголосно.

— Якжеж це? — питає інспектор. — То ви вважаєте, що шепотом можна розмовляти?

— На залі має бути спокій, — почав мнятися поліцай.

— Але я запитую, чи вільно шепотом говорити? — почав

кричали інспектор.

— Так!.. Здається, що так.

— Якраз, що нічого не здається, і так не є! Говорити не вільно взагалі, ані голосно, ані шепотом. І коли хтось щось хоче від другого, хай звертається до одного з панів постерункових і передасть через нього—заявив інспектор.

На цей рапорт ніхто зразу не звертав уваги і слів інспектора ніхто не брав поважно. Мовляв, чи це одно говориться? Але показалося інакше. І заразом показалося, що цей розпорядок був найгірший з усіх; був найгірший, який взагалі можна було видати.

Досі ми були позбавлені своєї волі. Нам не вільно було нічого зробити без дозволу. Нас запрягали до возів, як худобу. Нас били при виконуванні праці, як худобу. Нас виганяли на працю і заганяли з праці назад батогом, як худобу. Нам замісць прізвищ дали нумери, як худобі. Але все ж від худоби ми різнилися тим, що ми мали мову. Нехай була праця тяжка, нехай корчило нам руки й боліло тіло, нехай пекли знаки від побоїв. Але все ж можна було досі промовити один до одного слово розради, можна було обмінятися думками, передати свої спостереження, тощо.

Тепер і це нам відібрали. Нам відняли мову.

Зпочатку це не вдалося страшним. Навпаки, навіть забавним. Один одному показував “на мігі” різні штучки й розвеселювали себе. Але внедовзі це перестало бути смішним, що більше, порозумівання “на мігі” мучили й їх закинули.

А поліцай розвели пильний надзір над тим, щоб вязні не говорили між собою. У вільних від праці хвилинах двері від келій були тепер отворені, щоб вартовий міг краще вважати, чи хтось не розмовляє. Сидіти в келії можна було не по кутах, а лише коло дверей і під протилежньою стіною напроти дверей (розуміється, на підлозі).

Хто сам цього не пережив, тяжко може представити собі, що це значить сидіти ось так цілими днями, тижнями, місяцями й роками (є люде, що сидять до сьогодні в таборі від часу його заснування!) і не промовити до товаришів ні слова! Зпочатку сидите ось так і чекаєте, щоб як найскорше піти до праці. Далі починаете думати. Передумаете все минуле; думаете про будуче, зчери починаете фантазувати, а вкінці у вашій голі повстає—пустка.

ОСІНЬ У ТАБОРІ

Гарних осінніх днів було чимраз менше. Майже кожного ранку були легкі приморозки. Потім на годинку показувалося сонце, земля розмерзала і вкривалася густою мрякою. По обіді майже все падав дощ, не великий, а так, як то кажуть, “сіяв”; сіяв, але постійно, без перерви.

Всі почали відчувати брак теплих убрань. Бо легке, поплотняне убрання промокало й твердло, як дерево, не говорячи

про те, що воно взагалі не гріло. Деревляні черевики немило-серно муляли; скидати їх годі було, бо докучав холод. Холод дошкуловав чимраз більше також і тому, що пожива була невистарчаюча, а в зимі організм потребує більше поживи.

Справу комплікувала ще одна обставина: не можна було писати до дому, звідкіля могли б прислати тепле убрання. І то не можна було писати на підставі рішення нашого власного проводу в таборі. А таке рішення вийшло тому, що польська тaborова влада заборонила вязнам-українцям писати до рідні в своїй матерній мові, а лише по-польськи, то був наказ інспектора—повинен був собі взяти такого, хто вмів і цей мав йому написати листа. Отже рішили взагалі не писати.

Люде радили собі, як могли. Зокрема вбірали на себе по кілька пар білля. Я сам мав на собі, крім убрання, дев'ять пар білля й светер.

ПРАЦЯ НА ДОРОЗІ ДО КОБРИНЯ

В міжчасі почали працю далеко від казарми, при дорозі до Кобрина. З табору виводили 120—130 вязнів, давали їм джагани й лопати, а по приході на місце наказували зривати старий гостинець і накладати новий. Праця така, що її виконує деінде пристосована до цього машина, була дуже тяжкою для нас; а крім того надзвичайно погіршилися тепер умовини праці вязнів. Навіть найсильніші й найбільше загартовані почали падати духом.

Вже сам марш з джаганом і лопатою кожного дня 6 км., коли то не раз і не два приходилося падати в лепке, поліське болото, вичерпував до краю. Майже всі вязні мали покалічені ноги невигідними трепами (деревянками), та не дивлячись на те, поліцаї вимагали, щоб при марші триматися байдоро та тримати крок. А цього й при найкращій волі не можна було виконати: що-хвилини комусь злетів треп, другому розвинулася онуча (шнурків до підвязування онуч не можна було мати!), то знову інший поховнзувся й впав; кольона мішалася, стримувалася. Тоді командант ескорти карав за те всіх: спричинника замішання били палками, а потім мусів він ввесе час маршу бігати довкола кольони; а решта вязнів робила “сідай! долів”. Люде падали й валялися в болоті, оббивали собі руки й коліна, калічили один одного джаганами. Все це відбувалося при реготі поліцаїв. Вязні обмазані болотом і кровю, виглядали як дикі примари.

Але на цьому не кінчилось. Починався так званий “качи худ”. Він полягав на тому, що вязні мусіли брати джагани й лопати в руки й присідаючи на ногах та витягнувши перед себе руки, посуватися на пальцях вперед. Колона тоді видовжувалася, а поліцаї помагали відстаючим палками здоганити решту. Іти “качим ходом” можна було 2—3 хвилині, а все ж не раз приходилося йти 10—15 хвилин. Маючи над карком польця з палкою, люде збірали останки сил, бо інакше вертались

у казарми з посіченим від ударів палкою тілом. У час такого “качого маршу” поліція не творила охоронного кордону, а мішалася з вязнями; поліцаї брали кріси на плечі, в правій руці тримали палку, а лівою ловили вязнів за карк, пхали їх лицем у болото, товкли об землю, то знову валили палицею або копали ногами.

По такому “качому маршу” падав наказ “повстань!”, “бігом марш!”. Тоді починається дикий танець примар. Представте собі такий образ: тихий ранок; майже темно, лише далеко на сході, крізь густу мряку й хмари, продирається рожевий світанок. Маленькими, густими порошинками скраплюється мряка. І раптом з землі зривається якась маса та божевільно летить перед себе. По боках, на конях і пішо, широко вимахуючи чорними палицями, мчать темні постаті поліцаїв; вони перескакують рови й насипи, то знову вискають на дорогу й вдаривши два-три рази палицею, знову відбігають. На переді командант ескорті. На його наказ усе падає, встає, знову летить. В п'яних підскоках біжать тіни людей—худих, жовтих, майже зелених. Плаття, колись біле, тепер якоїсь дивної краски. Тіни зникають, то знову встають і далі мчать у мрячну даль. Над усім уноситься іржання коней, гавкіт собак, глухий тупіт деревяків, брязкіт джаганів і лопан, що мішається з переразливими свистами й реготом поліцаїв.

І врешті ціла колона примар зникає у мряці.

Залишаються лише—здивовані поліщукі, що переїзджають дорогу. Вони з страхом заздалегідь звернули з гостинця свої вози на поле або просто в болото чи у воду, щоб зробити дорогу дикому походові. А коли похід їх минув, остались німі, з дивовинами очима. Вони з того всього нічого не розуміли.

НАПРАВА ГОСТИНЦЯ

Коли відділ, виснажений до краю маршем з табору й знушеннями поліцаїв, приходив на місце праці, вязні розставлялися й ті, що мали джагани, лупали старий гостинець, а другі лопатами накладали землю, змішану з шутром і вирівнювали гостинець.

При праці не йшло про ефект праці, а про якнайбільше виснаження вязнів—фізично й морально. Взагалі минули тепер часи, коли то поліцаї не втручалися до праці. Навпаки, вони дістали знову гострий наказ, щоб за найменше відставання від праці гостро карати. Тому ні на хвилину не можна було відпочити, навіть не можна було випростувати спину. Щойно в обід можна було піднести зігнену спину. А коли хтось з вязнів зробив це скоршє, того зараз брав поліцай і так довго мучив, доки йому самому це не надокучило.

А до того всього давався в знаки холод. Почалися на добре осінні дощі. Вязні виходили до праці—падав дощ.. Верталися з праці—падав дощ. Убрання, промочене одного дня, не могло висохнути за ніч; воно лише трохи випарувало. І в тако-

му убраниі треба було йти другого дня до праці.

Я лише один раз пішов був на працю на гостинець, але й цей один день вистачив, що памятати його довго. Це була субота. Мені прийшлося рубати джаганом гостинець. Цілий відділ складався зо 115 людей, але одночасово працювало лише 30—40, бо решта була предметом знущань поліцай. 10—15 стояло “за кару” на пальцях, як сусли. Інших стільки стояло зігнувшись, а поліцай відмірювали їм порції палок. Ще інші ходили з лопатами “качим ходом” або стояли на присідки з піднесеними вгору руками, в яких тримали джагани або лопати. Там знову якийсь вязень бігав навколо відділу або по мокрій ріллі, при чому то падав, то сідав на наказ поліцая. Найгірше, що було, це—подвійні ноши на шутер; їх треба було добре наповнити й з ними треба було бігати; при такому біганні з ношами навіть дуже сильні люди скоро падали з вичерпання.

Прийшла обідова пора. Вже здалека чути було крики й лайку поліцай, що конвоювали обід. Обід везли на військовому возі: один вязень був при дишлі й заразом ніс 2 черпаки, а два другі пхали віз. На возі, в одному казані була зупа, в другому каша. Ескорт творили два кінні поліцаї і два піши; вони постійно кричали й підганяли вязнів палицями.

Свисток. Всі бігом кинулися до призначеного на обід місця. Тут уставились в дворяд: перший ряд зложив лопати й джагани перед собою, а другий ряд зробив зворот назад і зробив те саме. Тоді уставились гусаком і пішли по обід.

Обід треба було юсти або стоячи, бо не було де сісти (всюди було мокро) або по більшій часті таки в ході чи бігу, бо на-пів тепла зупа не могла розігріти перемерзле тіло.

По обіді пішли назад до праці. Падав сильний дощ. На мені не було ні одної сухої нитки. Руки тряслися й так перемерзли, що тяжко було втримати джагана. А навколо зачалося те, що й до обіду.

— Гей там той—до мене!—кричить якийсь поліцай, показуючи на мене.

Біжу.

— Чому арештований так ліниво працює?

Мовчу.

— Десять разів “долів!” і на місце “біgom марш!” та щоп'ять кроків “сідай!”.

Виконав я це й вернувсь на місце.

— Бачиш, ось так усе—шепоче мені нечутно працюючий коло мене товариш.

Я усміхнувся.

— Ей там, арештованому ще смішно? До мене!—зверешав поліцай.

Знову біжу до нього.

— Взяти джаган в обі руки та піднести вгору. Тепер присісти на пальцях і так маршувати на місце.

Такий був цілий день. А праця при гостинці тривала до кінця листопада.

ПРАЦЯ В КАЗАРМАХ

Праця в казармах була подвійна: одні вязні працювали в арештанських казармах, а другі в поліційних.

До праці в поліційних казармах призначували 8 людей, при чому на кожних двох людей приходив один поліцай. Цілу цю групу, призначену до поліційних казарм, забірав один поліцай, що був командантом. При вході до казарм одну двійну вязнів забірав поліцай до порядків у стайні; решта, шість, ішла на горішній коридор і наперед робила порядки в залах, де спали поліцаї. До кожної залі йшли два вязні і один поліцай.

Залі треба було скропити водою та винести на коридор сплювачки й кіш на сміття. Найменший порошок треба було вимести. Все мусіло відбуватися скоро й не сміла лишитися найменша стеблинка, а то зачиналося биття.

По впорядкуванні заль, забіралися до порядків на коридорах і в клозетах. В клозетах треба було мити водою бетонову долівку. Нераз в цю воду, змішану з людськими видлами, вязні мусіли падати й сідати на наказ поліцая.

Був такий випадок. Прийшло до чищення клозетних дір. Один з поліцай, Венцек, заявив, що клозет не треба мити шматою, але руками. Але й це йому була замало, бо звернувся до вязня Сайка (сидів у Березі ще донедавна), щоб цей заглянув до середину клозету, мовляв, чи внутрі не розбита рура. Сайко схилився й старався так дивитися, щоб не завалитися.

— Не так. Запхай, Іцку, голову до середини.
— Я й так бачу, що там немає нічого.
— Не балакати, а робити те, що я кажу.
— Я ж занечищуся.
— Мовчати, живе!
— Я не жив.
— А хто?
— Українець.
— Це все одно, а навіть гірше! — і тут прискочив до Сайка, щоб запхати його голову в клозет.

Ми стояли рішені кинутися на цю огидну звірюку. В цьому моменті увійшов якийсь поліцай митися (тут була також умивальня): це був поліцай, що відносився до нас ліпше.

— Що ти там вирахляєш, Венцек?
— Хочу йому показати політику.
— Дай йому спокій! Досить з нього!
І той відійшов.

Подібна праця, що при клозетах, була при митті сплювачок. Сплювачки зasadничо треба було мити руками. При цьому змиванні поліцейського харкотиння не бракувало ще й різних наスマшок та кпин поліцай.

По упорядкуванні поліційних заль, коридорів і клозетів,

UKRAINIAN CULTURAL CENTER
26601 RYAN ROAD
WARREN, MICHIGAN 48091

вязні йшли порядкувати вартівню. А тут вязнів брали в оборот усі тут присутні поліцай по порядку, бажаючи похвалитися, як то кожний з них вміє знущатися.

— Чи цей уже сьогодні дістав?

— Ще ні.

— Давай його сюди!

І зачиналося биття. Інший поліцай кличе:

— Арештований до мене! Сідати! Не так, а руки вгору, та спрятатися ними на підлогу.

З вартівні кожний вязень виходив мокрий, як з купелі.

З вартівні вязнів брали до помпування води. Помпувати воду на 3-ій поверх було надзвичайно тяжко. Крутити кіратом треба було бігаючи. Так бігати 3 четверти години вистачило, щоб вимотати всі сили з чоловіка. Не диво, що люди при такій праці скоро падали з висилення; але їх підносили, били палками та змушували далі помпувати.

Після обіду вязні йшли порядкувати город, то знову чистити канали або палити в печах; інші мили вікна, двері або зливали коридор водою, а потім цю воду збрали й виносили на двір. Остання праця не давалася б у знаки, коли б не те, що в цій воді треба було більшу частину пообідя лежати або сидіти на наказ поліцай.

Щодо праці в стайні, то звичайно брали до неї людей, що не лише ніколи цієї праці не робили, але взагалі не бачили, як її роблять. А тут треба було коні добре вичистити, нагодувати й напоїти, а потім викинути гній. Гній примушували викидати не вилами, а руками. Також і тут поліцай казали падати й сідати в гній. Вдобавок коні чули невправну руку й борсалися. Найбільше в стайні дався в знаки поліцай Оліфко. Цей не одного вязня потратував своїм конем.

НОВИЙ ВИПАДОК ПАРАЛІЧУ.

Так минали дні за днями без ніякої полегші в умовах побуту вязнів. І найсильніші з поміж вязнів знемагали.

В міжчасі трапився знову один випадок паралічу. Як недавно Яцковський скаржився, що його болять ноги й дуже мерзне, так тепер Крохмалюк. Хоч він був чоловіком фізично добре збудованим, був дуже вразливим на всі ці польські знущання. Останніми днями ходив як тінь. Ввечері, коли приходив до келії, постійно жалувався на болі в ногах. Вкінці одного дня вранці не міг піднести з ліжка. Його занесли на руках до лікаря, а цей відставив його наперед до "залі хворих", а пізніше до шпиталю в Кобрині.

Всі ми вже настільки отупіли, що цей випадок уже не зробив на нас майже ніякого враження.

ВІДБІРАЮТЬ ОДИНЯ Й БІЛЛЯ.

В добавок усього відібрали нам лишні пари білля та одяг. Це було так: ми охоронялися від зимна тим способом, що

вбірали на себе по кілька пар білля, светери, тощо. Хто не мав теплого білля, светера чиного там другого, йому позичали товариші. Передусім позичали тим, що йшли до арешту чи там карцеру. Було нераз так, що в арешті сиділо 2 людей, а мали 4-5 светерів.

Не подобалося це інспекторові й він приказав робити ревізію в кожного вязня, що йде до карцеру та залишати йому лише одну пару білля, убрания, черевики, шкарпетки й светер, (або камізельку); все проче відбирали.

Але на цьому не скінчилось. Дістав карцер один жидок-комуніст; при ревізії в нього відбрали два светери, теплое білля та дві пари теплих шкарпеток. А другого дня при вечірньому звіті аспірант Яжецький передав нам новий приказ інспектора:

1. Завтра, під час обідньої перерви й по вечери мусять вязні віддати запасові річки. Можна мати лише одну пару білля, і то лише теплое, або літнє; одного й другого не вільно мати. Коли хто має теплое білля, не може мати ані светеру, ані камізельки. Коли хто має літнє білля, може мати светер, або камізельку; але не може мати й светер і камізельку. Так само не можна мати шкарпеток і онуч, лише або одно, або друге. Хто завтра не відасть лишніх річей, буде гостро покараний.

2. Ті речі, що їх має вязень, належать тільки до нього й позичати їх другим не вільно без спеціального дозволу. Хто не буде цього притримуватися, той буде гостро караний.

Вязні вернулися до заль похнюплени. Що ж тепер буде? Прийдеться виходити на двір лише в сорочці й полотняній маринарці? В дощевій поліській пізній осені це не багато різнилось від ходження зовсім голим.

Другого дня вранці кожний вязень взяв на себе, що мав: останній раз треба нагрітися. Ніхто не залишав другого білля, щоб ввечорі змінити його на місце мокрого. В обідову перерву майже ніхто не віддавав нічого, а відложили це до вечера. Ввечері віддавання річей затягнулося до 2-ої години вночі.

Вранці другого дня вязні вийшли до праці убрани згідно з новим наказом. —“О, тепер то буде йти праця,”—глузували по ліцаї. Ввечері вернулися всі до казарм посинілі від зимна. Поскидали мокре убрання та сорочки й порозівшували їх, щоб сушилися. Але якраз прийшов інспектор і вилаяв Марковского за те, що допустив до сушення білля й убрань. Марковські виправдувались, що вязні зробили це без дозволу й приказав уратися.

Прийшлося спати в мокруму біллі.

А на дворі, в порожніх залах другого поверху та в порожніх печах вітер виводив свою мелодію; свистав і гудів та вдавряв грубими краплями дощу у вікна казарм. Вязні, дрожучи від холоду та видзвонюючи зубами, думали, як то завтра йти в таку хуртовину знова до праці.

ТОРТУРИ ХОЛОДОМ.

Однак вязні мерзли не тільки цілий день при праці.

Ось, день як усі: дощ, вітер і проникаючий до кости холод. Я переносив до магазину різні речі та проходив якраз коло вартівні. А тут перед входом до вартівні стояв вязень, Василь Баран. Стояв згорбивши, руки втягнув глибоко в рукави, а рамена так підніс, що голови майже не було видно.

—Ти чого так стоїш?—питаю шепотом, переходячи попри нього.

Він підніс голову, легко всміхнувся й я побачив вповні його лице: не то сине, не то чорне, з великими білими й жовтими плямами.

—Сказали мені тут стояти.

Більше ми не могли говорити, бо надходив поліцай, що був приставлений до мене.

А Василь Баран стояв далі на дощі й вітрі. Вітер вдаряючи в нього, приліпив з одного боку убрання мокре від дощу до тіла, а з другого боку убрання відставши від тіла, розширилося: цілість творила якусь нефоремну брилу.

Василь Баран стояв так годинами.

Цей молодий хлопець пережив уже багато-багато.. Ще давніше, перед Березою, тримали його поліцай привязаного до стовпа три дні на холоді; виривали йому волосся, знищили зовсім йому зуби, викручували пальці.

Але він не подався. Не подався він і в Березі. Від Марков ского нераз діставав він у пяти, брав палиці і штурканці, як і другі, та ще й зокрема сам.

Залізна душа й такої не вгнеш.

ЯК “ЛІКУВАЛИ” В ТАБОРІ

Одної суботи перед обідом, коли по скінченні визначеної роботи коло казарм, прийшов я з чотирма іншими вязнями до келії та коли посидали ми по кутках і мовчки вишукували по кишенях кришки хліба й пережовували їх, заскрипів у дверях замок і до келії ввійшов вязень Возняк. Він вернувся з “залі хворих”, де був один тиждень.

—Гаразд! Як там? Вилічили тебе, ні?

—Ні ще. Тепер мене якраз вислали на “свіже повітря”, а пізніше побачать, чи мені кращає, чи ні.

—Маєш звільнення від праці?

—На чотирі дні від тяжкої праці. Але зовсім від праці не звільнili, бо... треба рухатися й бути на свіжому повітрі.

Ось так лічили в таборі: сухітника висилали на дощ і зимно, щоб він... віддихав свіжим повітрям.

Перед нами стояв скелет чоловіка. Шкура постягалася, по жовтіла; очі запалися глибоко в лоб; уста сині й зморщені.

—Може ти пойдеш найближчим транспортом до дому — пробував потішити його один з нас.

—А так. Я мушу тепер поїхати до дому, бо я довше тут не потягну.

Возняк справді пішов наступним транспортом до дому. Пі

шов напів трупом.

ПРОДОВЖЕННЯ ВІДОСІБЛЕННЯ НА ДАЛЬШІ ТРИ МІСЯЦІ.

Речинець законом приписаних трьох місяців відосіблення в таборі вже минув.

15 жовтня ввечері почувся свисток і впав приказ негайно всім вязням вийти до канцелярії.

Вязні зірвалися та стали гусаком коло канцелярії. Ставали в такому порядку, як подавав після поіменного списку командант блоку Шимборські.

Ввійшов у канцелярію перший вязень і за хвильку вернувся.

—Що є?

Постанови... постанови на дальші три місяці—біжучи по при довгий ряд подавав тихцем вістку.

Кожний з нас входив у канцелярію. Комісар Скрентовські скоро перечитував постанову й казав підписувати.

Хто виходив з канцелярії, мусів скоро бігти нагору. На коридорі стояв “старши пшодовнік” Шамборські і підганяв палкою. Хто забув прохати про вільний перехід, чи зле зголосувався при переході, того писав до карного рапорту.

На диво, продовження на дальші три місяці побуту в таборі не зробило на нікого поганого враження. Навпаки, всі неначе б повеселішли, бо скінчилося оте вимотуюче нерви чекання з дня на день. А тепер кожний знов, що буде сидіти до січня. А що буде в січні—про це ніхто тепер не думав.

ДРУГЕ ЗВІЛЬНЕННЯ З ТАБОРУ.

17 жовтня, цебто за два дні пізніше, ті групи, що працювали в казармах або коло них, прийшли як звичайно на обід, а по обіді пішли до келій і тут чекали на свисток до збірки на працю.

Несподівано до кожної келії вбіг засапаний Марковські, залишаючи двері отвореними. Всі дивилися на себе з німим запитом: що це, будуть звільнення?

Свисток. Шимборські кричить, що кожний, хто почне своє прізвище, зараз має забрати свої власні і державні речі, та негайно має вийти на коридор.

Прийшов комісар і з записок почав читати:

—Корецькі!

Вичитав, як пригадую, 29 прізвищ. Одні з них, що прізвища їх читав, були в казармах, а другі працювали в полі й на обіді їх не було.

—По них негайно післати авто і привезти до казарм,—сказав комісар.

Всіх тих, що їх прізвища відчитали, забрали до окремої зали. З табору відіхали другого дня, одні вранці, другі перед вечером.

Між першим і другим звільненням була різниця, що на перше звільнення всі чекали, а другого ніхто не сподівався. Надія-ліся звільнення найскорше з кінцем грудня або з початком січ-

ня, беручи під увагу, що перед двома днями підписали постанову про дальший 3-хмісячний побут у таборі. Отже з цього було видно, що при звільненні не зверталося уваги на ніякі речинці.

Друге звільнення відрізнялося від першого ще тим, що коли при першому були присутні всі офіцери, воєвода й Кавецькі, то при другому, був лише комісар. Вправді був Кавецькі, але він сидів в інспектора, не показуючися взяням.

ФРАНЕК І МЄТЕК

З Франеком Марковським і Мєтком Сітком ми що дня стрічалися..

Марковські—чоловік коло трицяті років, високого росту, сильної будови. Глупо зарозумілий зо своєї функції команданта арештанського блоку, все повтаряв, що йому не треба університету, ані інших шкіл, бо він є мудріший від тих, що мають вище образування.

—Я собі всюди дам раду. Я навіть у пеклі буду Марковським—постійно говорив.

Були хвилі, що йому збиралося на “жалі”: тоді починав нас “жалувати”:

—Знаєте, мені вас жаль, бо ви дурні. Нашо вам політика? Що ви з неї будете мати? Сидите по вязницях, Березах, холера знає де, а там за границею за ваші гроші путь і бавляться.

Ніхто йому не заперечував і не притакував; слухали, бо мусли слухати. А він задоволений, що найшов таких пильних слухачів, продовжував свої “виводи”. Почув щось колись про от. Петлюру й вчепився його:

—Що, вам під Польщею зле? А чому ваш отаман Петлюра злучився з Польщею? Чому ви не хочете робити так, як він робив? Ідіть з нами—побємо большевиків і будемо мати—ви Україну, а ми Польщу.

Такі “виклади” мав він часто.. Взагалі він вбив собі в голову, що він нас перевиховає на “порядних горожан Польщі” й ця думка не опускала його через цілий час перебування його в таборі. Цю свою думку реалізував він не тільки даванням порад (як вище), але і —карами та биттям.

Бив він немilosердно. Через нього дістав нервову атаку Павло Клим, подібно й один комуніст. Він так збив Серветника, що цей був чорний як земля. Можна наводити десятки випадків його знущань.

Тоді, коли він когось катував, він переставав бути чоловіком, а виглядав як розюшена бестія: червонів, жили на чолі гру бішали, уста погано віддувалися й дрожали. З початку бив по плечах; далі розпалювався і бив, де попало; зчерги кидав палицю, хапав вязня за голову і товк нею до стіни, дряпав лиць вязня, то знову мняв його, кидав на землю та топтав. Врешті змучений, засапаний, починав лаятися огидними словами, то знову переконувати і просити. Вязні дивилися на нього з гиддю.

Впадав він у скаженість при найменьшій нагоді. Ось відбу-

вається збірка. Хтось обернувся, зашептав, тощо,—вже зачина лося. Марковскі впадав у це місце й починав масакру; кидався як скажений на всі боки, кричав, бив—кого попало, лаявся, то знову вискачував на лавку чи якийсь камінь і виголошував “запальну промову”:

—Як до вас говорити? І що до вас говорити? Я вже тільки цей раз востаннє упоминаю. Ви мусите знати, що тут є Береза й мій приказ є для вас святым! Коли б я це говорив останнім туманам, коли б це говорив до коней, то вони б мене зрозуміли, а ви люди, що маєте претенсії на інтелігентних людей, не може те зрозуміти!

Найбільшим щастям для нього було, коли хто з вязнів прийшов до нього та прохав обстати за ним перед другим поліцаем чи офіцером. Такі випадки були, розуміється, між поляками. Це його дуже тішило й він все хвалився:

—Чоловіче, прийди до мене, скажи, про що ходить, а я тобі помогу!

Сітек був зовсім відмінний. Хто з них двох був гірший—трудно сказати. Одні з вязнів воліли, коли дижур мав Сітек, а другі, коли дижурним був Марковскі.

Сітек ніколи не був поденервований. Усе ходив згорблений, неначе заспаний. Коли пробудився й побачив щось, що йому не подобалося, кликав винуватця до себе, закусував свої тонкі губи, білів і—бив. І було враження, що коли Сітек скаже собі наперед, що буде бити напр. десять мінут, то буде бити без огляду на те, чи вязень витримає, чи ні.

Одного разу дав одній келії кару: всі мусіли перейти “качим ходом” через цілий довгий коридор і назад. Вязні ледви заїшли в другий кінець і обернулися. Останніми силами дійшли до половини дороги, а далі не змогли. Сітек почав лаятися, бити—але нічого не помагає. Що трохи котрийсь з вязнів підійде—знову впаде. Але Сітек не попустив. По одному вязневі брав, копав його, сунув вперед ногами, аж цей дійшов до означеної ним граници.

І Марковскі і Сітек були в Березі до березня 1935 р. Відходили з Берези розчаровані: були переконані, що дістануть під вищення і добру посаду, а тимчасом відійшли такими, якими прийшли—простими постерунковими.

ДИСЦИПЛІНАРНІ КАРИ.

Крім кар доразових (биття, “качий хід”, і т. і.) були також кари дисциплінарні. Ними були: відірання прав переписки з родиною, заборона читати книжки, піст, арешт з постом і твердим ложем, та карцер.

Відірання прав писати листи до рідні було на ділі прикрим не так для вязнів, як для їхніх родичів і найближчих.. Справа в тому, що на волі про Березу ходили різні чутки: що цей або інший помер (як нам оповідав один вязень, що прийшов у вересні, такі вістки були напр. про д-ра Горбового, інж. Крав-

ціва, М. Бігуна та інш.) , що в таборі був бунт, тощо. Не диво, що до тих вязнів, які не писали до дому, приходили постійно розпутливі листи: "Чи ти ще живеш?", "Напиши хоч одно слово, хай ми знаємо, що тебе ще колись побачимо". Але не помагав плач матерей; і на найбільш розпутливі листи не можна було відповісти.

Що до заборони читати книжки, то це значило позбавити ся одинокої приемності в таборі. Читали книжки в неділю й вже заздалегідь кожний тішився на неділю, що зможе дещо відріватися від буденщини й зайняти думки чимсь іншим. До речі, книжки, що їх нам давали, відносилися до польських визвольних змагань, а давали їх нам на те, щоб ми перейнялися польським патріотизмом і виховувалися на лояльних горожан Польщі. Однак книжки ці розминулися з ціллю: про вщеплення польського патріотизму її мови не могло бути, а зате кожний думав про те, щоб самому зробити для Української Нації те, що зробили для Польщі польські революціонери.

Кара посту полягала в тому, що через сім днів давали кожнього другого дня лише половину звичайнії порції їжі, а першого, третього, пятої і сьомого дня не давали нічого, за винятком половини, цебто 20 дкгр. хліба на цілий день...

"Тверде ліжко" означало, що вязень не спав тих сім днів на сіннику, а в окремій келії, на бетоновій підлозі. Відособлення в окремій келії враз з постом та "твірдим ліжком" називали звичайним арештом.

Однак карали також самим постом без твердого ліжка; то ді вязень не йшов до окремої келії, спав на сіннику, але мусів що дня працювати. Тоді можна було йому помогти хлібом чи сиром; це давали йому товариші при праці або вночі.

ЗВИЧАЙНИЙ АРЕШТ.

Впакували нас до арешту нараз 30 люда. За що? — Ось при ревізії нашли в моєму ліжку чи там під сінником кусок мила та малу спиначку; на ділі не були це мої речі, а моєго сусіда-комуніста. Другий вязень минулого дня косив траву й коли вертався з праці, вилетів йому з коси клинок; щоб не згубити, він сковав клинок до кишені, при відборі знаряддя забув звернути, а при ревізії нашли клинок у нього; ніякі виправдування не помогли — дістав два дні арешту. Третій мав скалічений пальець і носив бандаж, який злетів і цей бандаж нашли при ревізії; дістав за те два дні. Кілька було таких, що мали при сорочках шпильки, інший мав пасок від чобіт, ще інший підперезався на ніч паском від штанів, щоб йому підштанки не спадали, і т.д. Всі дістали по 2-3 дні арешту. Вислід рапорту перечитали нам вранці й зараз по сніданні забрали нас до арешту.

Впровадили нас до окремої келії, приказали скинути шнурки з черевиків, паски від штанів і віддати все, що маємо в кишенях.

Почалося нудне крученння по келії. Прийшов обід. Випу-

стили нас до кухні, щоб узяти свою порцію; іли обід у келії. По обіді один з вязнів застукає до дверей, щоб випустили вимити їдунки.

—Не вільно! Мийте в арешті!—була відповідь.

Вартовий випустив лише одного вязня до кухні, щоб приніс у ведрі води до миття їдунок. Кожний, (а було нас 30) набирає воду в їдунку. Хоч як люди вважали, але при митті по розливали воду по долівці, де зробилося болото. Брудну воду виливали до “кібля”, що його наповнили майже вщерть. Звичайно (в інших келіях) по обіді випорожнювали “кіблі”, але тут поліцай не дозволив. Справа ця була без ніякого значення, коли б не те, що вязнів не випускали надвір для полагодження природних потреб, а мусіли вони це робити в келії. Тому, що “кіbel” (параша) був майже повний, люде стримувалися. Але бігли години за годинами, пройшов цілий день, прийшла ніч і вязні не могли ніяк далі втриматися. “Кіbel” наповнився вщерть, а потім зачав переливатися. Вранці підлога була залята й вкрита відпадками.

Вранці нас вивели на снідання, що складалося з кусника (20 дкг.) хліба й води, бо того дня був піст. Вернувшись до келії, щойно відчули ми, який страшний сморід був у келії. Нудило й давило. А всі вікна були щільно позаліплювані. Прохання, щоб бодай на хвильку відчинити двері, остались без висліду. У страшному смороді перебули ми цілий день. Люде, що голодували цілий день, не думали про те, щоб найтися, а щоб віддихати свіжим повітрям. Вдень люде ходили з одного кінця в другий. Та ввечір треба було прилягти, бо тіло було надто змучене. Але як тут лягати, коли долівка мокра? Лише в одному кінці келії був сухий кут і там усі зібралися: порозібралися майже до нага, убрання підложили під себе, на бетонову долівку і так напів сидячи, напів лежачи перемучили ніч.

Вранці прийшов Марковський випустив нас на двір митися. З залі розходилося таке неприємне повітря, що поліцаї затикали руками носи, щоб не дістати завороту голови.

По такому арешті праця на свіжому повітрі видалася нам найкращою розривкою.

Але так виглядав арешт у початках. Бо пізніше, при кінці моєго перебування в таборі, сидіти в арешті було—далеко гірше. Поперше в арешті, подібно, як і цілому таборі, не можна було вязням з собою говорити. Далі карти були звищенні: найменше на 3 дні (але це було рідко!), а здебільша по 5-7 днів. Вкінці кару арешту давали частіше так, що постійно сиділо в арешті 12-20 вязнів.

Але й це число було замале для воєводи Костка-Бернацького. Одного разу в час інспекції запитав, скільки вязнів є в арешті. Йому сказали —18 і 2 в карцері.

—Чому так мало?—запитав невдоволено.

—Bo треба людей до праці—пояснили.

ВЗАЄМНА ПОМІЧ ВЯЗНІВ

Коли в арешті сиділа велика скількість вязнів, то вони собі взаємно помагали. Не всі мали в ті самі дні піст, отже ті вязні, що діставали свої пайки ділилися з тими, що мали в той день піст. Коли ж другого дня діставали свої пайки ті, що мали минулого дня піст, вони частину своєї пайки віддавали своїм товаришам.

Про це дуже скоро довідався інспектор і відтоді ті, що мали піст, залишалися в келії, а ті, що не мали посту, ішли до кухні й там мали їсти; коли ж вертались у келії, мусіли давати свої їдунки до перегляду. Отже не можна було помагати собі взаємно, як досі. Все ж вязні придумали щось іншого: ховали картоплі або кашу збивали в кулі й так приносили у келію.

Крім того товаришам в арешті помагали ті, що були в келіях. Ця поміч мала організовані форми: коли хтось з якоїсь келії йшов до арешту, то дотичня келія збирала для нього їдунку зупи й порцію хліба. Щоб припильнувати ту справу, в кожній келії був вибраний допомоговий комітет, зложений з двох людей. Вони не тільки старалися про зібрання їжі, але й про те, як передавати це до арешту. Звичайно передавали хліб і сир через тих, що ходили до арешту замітати чи палити в печі, а коли їм не вдалося, то залишали це між вугіллям чи десь у кутку, або в сітках на їдунки (що були поза арештантською келією). Кінчилося це нераз карами, але кари не відстрашували вязнів.

КАРЦЕР

Найгіршою карою з дисциплінарних кар, був карцер. Коли арешт находився в тому самому блоку, що й інші келії вязнів, то карцер був у окремому будинку, де була давніше порохівня. Будинок цей був збудований на половину в землі. Камери в ньому були довгі на десять, а широкі на шість кроків. Вони не мали вікон, лише вузенькі "люфти". Замісць підлоги був т. зв. брук з малих камінчиків або просто земля, чи там пісок. Стіни були грубезні й завжди мокрі від вогкості. Стеля низька. Постійними мешканцями тих камер були миші й щурі.

У карцері приходилося сидіти по 5 і 7 днів.

Я дістався до карцеру за те, що вранці, взуваючи черевики, сидів не на бетоновій долівці, а на сіннику. Дістав з дні карцеру з постом у перший і третій день. Рішення перечитали мені під час вечері. Першою справою було порядно наїстися. Товариш зараз зібрали між собою другу порцію вечері. Коли я її зів і вернувсь у келію, позичив і вдягнув тепле білля, взув чоботи і чекав, коли мене покличуть. Хлопці дали мені ще кусок хліба на дорогу та порадили обвинути собі живіт шаликом і дати під це хліб, а можливо при ревізії не знайдуть. Я так і зробив.

—Криміналіста!—закликав глумливо Марковскі. —До мене!

Я вибіг на коридор. Зараз на сходах Марковскі зачав ро-

бити зо мною “долів” і “сьдь”, і так провів мене аж до вартівні. На вартівні почалась ревізія. Марковські насівся, щоб відобрati від мене тепле білля. Командант варти запитав, чи це мое власне білля, чи позичене.

—Мое власне—відповідаю.

—Отже я нічого не можу зробити,— заявив він Марковсько му і віddав мене одному з поліцай.

Цей запровадив мене до карцеру. Шапку й пасок казав по вісити в сінях на цвяху, ідунку поставити в кутку, а мене впustив до темної нори. За мною зачинилися двері. Зачав я орієнтуватися в цій келії, маючи руками по стінах, та совгаючися на колінах по землі. В кутку натрапив на “кіbelь”, а зчериги знайшов менше вогкий куток, де можна б було положитися. До того місця зачав я змітати з цілої келії порох, щоб земля не була така вогка. Як скінчив я цю роботу, розвинув шалик, обмотав ним шию й положився спати.

Не знаю, як довго я спав, але нагло почув, що хтось бе кулаками в двері. Я схопився.

—Чи арештований живе?

—Так!— відповідаю.

Це приходила зміна варти й командаント вартівні провірював, чи щось не сталося.

Щойно тепер я почув, що мої коліна зовсім затерпли, та були ледовато зимні. Почав я ходити по норі, щоб хоч трошки за грітися. Переїшов я кілька разів по норі, але щойно тоді стало мені неможливо зимно. Я почав трястися з холоду й дзвонити зубами. Зачав скоро бігати та робити руханку, щоб не простудитися. На цю руханку й бігання пішла решта ночі й на них застав мене ранок.

Вранці принесли мені половину звичайної пайки хліба й води! Вода була зовсім холодна. Надія, що кухарі принесуть бодай гарячу воду, завела. Зів я хліб і почав знову ходити.

На обід не дістав нічого. Голод почав дошкулювати. Тоді зів я кусок хліба, що його дали товариші вчора; та тоді відчув я ще більший голод. Треба взяти на увагу, що голодівка в таборі, це не голодівка на волі. В таборі люде взагалі недоїдали й ходили постійно голодні, при виснажуючій праці. Були випадки, що люде в таборі тратили на вазі по 16-19 кггр. При такому недоїданні не дістати один день взагалі їсти та й ще бути в зимній пивниці, при постійному висилуванні тіла руханкою, щоб загрітися,—це відчувалося надто дошкульно.

Ввечері відчув я велике змучення; ноги угиналися, тіло вимагало сну, але я боявся спати, щоб не замерзнуть. Хоч як я був змучений, але далі міряв кроками нору й робив всякі вправи. Вкінці, не бажаючи кластися на долівці, присів я на “кіbelь” і на хвильку здрімнув. Але невдовзі почув я, що почали мерзнуть ноги, далі коліна й плечі—і я зачав знову ходити та робити руханку. Так пройшла ціла ніч.

Наступний день був кращий, бо дістав я половину “порції”

та цілий хліб. Холоду вже не відчував та й загрівся теплою зупою. І ніч ця також була краща, по перше тому, що тіло загрілося, а подруге, багато ділала свідомість, що це остання ніч у карцері. Третій день, хоч був піст, також не був дошкульний, бо тішила свідомість, що ввечір буду спати в келії з товаришами.

Третього дня ввечері прийшов дижурний поліцай і забрав мене до блоку. А там чекала мене несподіванка: хлопці зібрали для мене дві їдунки клюсок і цілу порцю хліба. Я скоро розібралася, вліз під покривало і почав угощатися. А хлопці припрашивали:

— Їдж, їдж, то все твоє!

РУХАНКА

У таборовому регуляміні було сказано, що кожного ранку має бути руханка. Перший раз відбулася руханка щойно по кількох днях нашого побуту в таборі в неділю.

По обіді помили ми їдунки та вернулись на залю. Не минуло десять хвилин і Марковські дав знак свистком та заповів збирку. Вивів нас на подвір'я й уставив у дворяд. Далі казав відчислити й зробити чвірки.

Руханка тривала цілу годину, від 1-ї до 2 год. по обіді. Спрему подвірі (там, де відбувалися звичайно збирки), а потім ходили довкола блоку. Зчери гуло бігання, підскоки на "каждим тщечім кроку", вимахування руками, тощо.

Руханка тривала цілу годину, від 1-ї до 2 год. по обіді. Спрема була надзвичайна, бо це був початок липня. Повітря було гаряче та змішане з випарами недалеких болот. Просто пекло вогнем. З кожнього з нас стікав піт струмочками, заливав очі й уста.

В 2-ій год. Марковські пустив нас на залю. Ми повитиралися від поту та посидали попід стінами, щоб відпочати. А тому, що це було на самому початку існування табору й ми ще не пізнали правдивих замірів поляків у різних зарядженнях їхніх супроти нас, то зачалися балачки; мовляв, що це за руханка сей час по обіді та й ще в таку спеку; яка з того може бути користь для здоровля; такої руханки навіть у ніякому карному заведенні й поправчому домі немає, тощо. Не знали ми ще тоді, що полякам зовсім не ходило про те, щоб вязні виробили собі мязи, а про те, щоб як найбільше вимучити їх. Автім нам треба було відпочинку, а не руханки. Береза це не вязниця, де вязні сидять у келіях і не працюють, а до того дістають краще їсти, як ми в таборі. Ми ж напів голодні тяжко працювали і ще нам обідовий відпочинок відбірали на руханку. Мязи не могли відпружитися й відпочати і тому по обіді працю відчували ми далеко тяще, як без руханки.

Не знали ми ще тоді також про те, що пізніше руханка буде виглядати далеко гірше. Зпочатку не було ніякої системи в провадженні руханки: ми робили те, що прийшло на думку Мар-

ковському. Та невдовзі інспектор дав доручення Марковському уложить “систему”. За два чи три тижні прийшов Марковський на руханку вже з папером і робив руханку по системі. Одні вправи були тяжкі своїм укладом, а другі вже сам Марковський “уліпшував”, цебто старався їх так переводити, щоб нас як найбільше вимучити.

Заразом з уведенням “системи” в руханку змінено й регулямін: руханку перенесли на ранішні години. Збірка відбувалася в 5.15 год. вранці; в 6-ї год. приходив інспектор відібратори рапорт, а від 6 год. до 7 вранці відбувалання руханка. Від 7-11 та від 1-5 була праця. Отже замісць, як досі, 10 годин праці, мали ми 8 годин, але ці дві години були виповнені руханкою, та “цьвіченням” додатковем і карнемі”.

ДОДАТКОВІ Й КАРНІ ВПРАВИ

Крім звичайної руханки, до якої ще вернується, були т. зв. додаткові вправи й карні. Їх давали за якісь провини. Коли провинилися всі вязні, тоді скликали всіх на збірку й починалися “цьвічення”. Вони від звичайних вправ різнилися тим, що їх треба було виконувати в скорому темпі. Однаке яке tempo не було б й які ці вправи не були б, вони були карою хочби тому, що вязні, замісць відпочивати, тратили час і сили на фізичні вправи

Ще гірші були карні вправи. До них попадали ті, що їх подали команданти ескорті за те, що не працювали так, як хотіли поліції. Ввечорі віддавали команданти ескорті список таких “опешалих” вязнів Марковському, а цей збирал їх разом і починав з ними “руханку”. Наперед казав перебігти кілька разів навколо блоку, причому на кожний його свисток вязні мусили падати або сідати. Коли вязні були змушені на стільки, що ледви трималися на ногах, тоді стримував їх і робив вправи з присіданням: казав підноситися на пальцях і легко та поволі присідати, при чому присідати так, як числив Марковський. А він числив поволі й продовжував кожне присідання в нескінченість. Вязні не були в силі так довго зо зігненими ногами втримати рівновагу й падали. Зчорги казав спертися на пальцях рук і ніг, прийняти рівну поставу й згідно з його численням опускатися на долину й підноситися. Розуміється, рахував з цілевою повільністю й доти, доки всі не попадали. При цьому не обходилося без биття. Хто на його думку з умучення впав скорше, як хотів Марковський, він бив його палицею, копав ногою під живіт, змушуючи вязня піднестися.

ЗВИЧАЙНА РУХАНКА

Звичайна руханка була дещо лекша, але лише в початках існування табору. Що далі, то ставала вона гіршою й вкінці зовсім не різнилася від карних вправ, так що карні вправи стали злишніми й їх майже перестали вживати.

Руханка починалася маршами кругом блоку. Потім сліду-

вали рухи рук і ніг, шиї, стовпа хребетного. З загостренням загального таборового режиму, гіршала обстановка руханки; початково лише були поліцейські лайки й наруги та поштуркування, потім щораз частіше були випадки побиття при руханці, карання карцером чи арештом, коли вязень не виконував вправи так, як це бажав собі поліцай.

Десь по двох місяцях прийшов на вправи інспектор і заявив Марковскому, що по двох місяцях вязні повинні краще виконувати вправи, як виконують. Що лише відішов інспектор, Марковські почав біситися: вискочив на підвищення під муром і зачав: —“Слухайте, скільки разів маю вам говорити” і тд. (як звичайно це говорив) “Я через вас не буду компромітуватися, а так вас буду тиснути, що будете ходити як по шнурку”.

І справді, від того часу руханка стала просто тортурами. За найменшу похибку казав вязням згинатися й відмірював на спину удари палкою. Коли вязень зо змучення не міг виконати вправи, копав його, бив палицею, ловив вязня за голову й товк до землі, або кликав такого вязня до себе й казав йому самому робити всякі вправи:

—Маєш, кабане, зробити 20 разів “долів” і 20 разів “сядь”
Пізніше вже не бив такого вязня перед іншими вязнями, а брав його до блоку і там бив його, чим попало. З блоку виходив Марковські червоний від злости, а вязень червоний від крові.

Найгірше виглядала руханка, коли був присутній інспектор, або хтось інший зо старшин. Тоді Марковські, щоб припобачитися, видумував все можливе, щоб найбільше дошкулити вязням.

КОМУНІСТИ Й ЕНДЕКИ (НАЦІОНАЛ ДЕМОКРАТИ)

Коли ходить про відсоткове відношення, то в таборі було найбільше українців; друге місце занимали комуністи, а найменше було польських ен-деків. Між комуністами були жиди, українці та кілька поляків; розуміється, керму мали між ними жиди. Не обходилося без того, щоб жидки не послуговувалися українцями-комуністами. Коли була якась тяща праця, то якийсь Каптур чи Скробек звертається з проханням: “Лисюк, помуж мі то вжонч”, або “Лисюк, веж ти мий подлогі, бо я тегу нігди не робілем”. Болюче було дивитися, як наші селяне даються використовувати.

Між націоналістами й комуністами зараз з початку були напінняті відносини. Грала тут ролю так ворожнеча до большевизму, як і провокативне заховання комуністів. Коли ж зачали вони робити на нас доноси, то відносини загострилися до того, що приходило до гострих сварок, а то й бійок. Вкінці (десь у вересні) націоналісти рішили, що ніхто з українців не сміє провадити ніяких приватних балачок з комуністами (можна було лише при праці порозуміватися, як дану працю виконати), а хто не повинується тому приказові, буде підлягати бойкотові. Був лише один випадок непослуху; та коли дотичний вязень

підпав під бойкот, вже по тижневі, на його власне прохання підчинитися, бойкот зняли й подібних випадків уже більше не було.

Не обходилося в таборі й без агітації комуністів, що зокрема закидали сіті на селян і робітників. Але податного ґрунту вони не знаходили. Був такий випадок: З більшої групи вязнів, що сиділи в арешті, залишилося одного дня двох комуністів-жидів і один націоналіст-українець. Прізвища останнього вже не пригадую собі; але знаю, що був кілька разів заарештований, зокрема замішаний до справи Басарабівців, перейшов через руки звісного комісаря поліції Кайдана, і хоч процесу не мав, але здоровля та майже всі зуби тоді втратив. Так ось сиділи вони в трійку й українець тримався від жидів здалека. Комуністи, що завжди намагалися зломити постанову мовчанки українців (накидалися за своїми услугами, зверталися з запитами, тощо) зпочатку кидали в бік українця поодинокі слова, а потім звернулися до нього з питанням, чому він цілий час сторонить від них. Не зражуючись тим, що українець зув їх запит мовчанкою, зачали наставати:

— Чому ви звертаєте на такі дурниці увагу? Невже ж ви думаете, що всі дотримують приречення й з нами не говорять? Щоб ви знали, то я вам скажу, що так не є! З нами говорять навіть ваші провідники. Коли лише ніхто не бачить, вони ведуть з нами дискусії й нераз проводять на балачках цілі вечори.

Коли й ці слова зув українець мовчанкою, зачали жиді-комуністи з іншої бочки:

— Ми не знаємо, що вас може взяти з націоналістами? Ви робітник і вам треба йти за робітниками, а не за тими, що використовують робітників. Вони вас тримають коло себе, вговорюють вам, що вони такі самі українці, як і ви, а на ділі справа інакше виглядає. Вони говорять вам це тому, бо їм треба вас до підпольної роботи. Вони говорять вам про рівність, а на ділі цураються вас. Ось вони, цебто студенти й всякі інтелігенти, найрадше провадять розмови в своїх гуртках, а вас тримають здалека. Або коли котрийсь з них дістане "репету" (подвійну порцію—моя пр.), то з ким поділиться, як не з своїм товаришем?

Я з вами не говорив—обізвався вкінці поірітований українець—і заявляю вам тільки ось що: мене нічого не обходить, що роблять провідники. Я вірю, що вони добре роблять і це мені ви стачає. А щоб ви при мені не ображали тих людей, яких я шаную, бо на це не маєте ніякого права, то ось я дам вам научку...

І присکочивши до них, вибив одного й другого по лиці.

Комуністи, розуміється, втратили охоту до дальшої балачки й нікому не скаржилися, бо боялися закиду, що вони вели агітацію.

Цей інцидент був початком частих бійок між націоналістами й комуністами.

Ось інший випадок. В келії ч. 2 прийшло між Ярославом Гор

бовим (братом д-ра Горбового) і комуністом Бляпком до сварки. Комуніст сказав якесь образливе слово в бік націоналістів. Горбовий звернув йому увагу, щоб він делікатніше висловлювався. Комуніст щось на те відповів; почалася суперечка і комуніст назвав Горбового хамом. Ще добре не сказав він цього слова, а вже з розбитим лицем лежав на землі. Зчинився крик, прийшов поліцай і передав справу інспекторові. При карному рапорті інспектор звільнив Бляпка (хоч цей говорив у келії, а цього не вільно було), а Горбового покарав 7-дennim карцером.

По цьому інциденті жиди почали кричати, мовляв, українці хочуть робити тут погроми, як колись у Проскурові, та почали нас явно провокувати, скаржитися перед поліцаями, тощо. Положення ставало щораз більше напружене й врешті прийшло до більшої сутички.

Причину дав тим разом Каптур Шмуль, комуніст з Варшави. Мушу додати, що в гуртовому житті він був просто неможливий. Кожного разу, коли була зміна заль, цебто коли нас переносили й розділювали (це робили поляки тому, щоб ми з собою не зживалися або не робили якоєсь змови), кожний з нас в душі бажав, щоб не попасті до келії, де буде Каптур.. Вже своїм виглядом і неохайністю збуджував він огиду; такого другого брудного чоловіка не то в таборі, але взагалі в житті я не бачив. До того був хворий на жолудок і все затроював повітря. В залі ніколи через нього не можна було втримати порядку, а при праці треба було робити ще й за нього.

Одного дня ввечері, коли ми вернулися з праці, пішли до келії по їдунки. Їдунки стояли на столі. Кожний брав як найскоріше свою їдунку, щоб зробити місце другим. Зокрема треба було дуже спішитися, коли якась келія брала вечеру першою. Якраз таке було з келією, де сидів Каптур. Всі вже взяли свої їдунки й в келії були ще Циркевич, Бігун і ще один українець. Вони набирали воду з ведра, що стояло коло стола. Якраз прибіг до стола Каптур і відіпхнувши одного й другого, почав шукати за своєю їдункою. Йому звернули увагу, щоб він так не "розпихався", —Що? Ви мене знову провокуєте? Ви націоналісти, ви хами!

Цього вже було забагато. Українці кинулися на нього і зачали бити. Каптур почав кричати рятунку, мовляв, його українці забудуть. Розуміється, другі келії не звертали на те уваги. Вправді комуністи з інших келій хотіли помагати, але один з українців станув у дверях з їдункою в руках, готовий бити нею по голові кожного, хто переступив би поріг. Тимчасом Каптура побили так, як уважали за відповідне і пішли на вечеру.

Розуміється, Каптур пішов скаржитися поліцаям. Усіх, що брали участь у бійці, закликали до рапорту. Каптура звільніли, а трох, що його били, покарали арештом.

Але від того часу комуністи вже трималися від нас здалека, а зокрема Каптур тепер утікав від українців, говорячи: "Я не хочу з німі бич, бо оні бендон мі біч".

Щодо польських ендеків, то з ними не приходило до бійок,

бо вони були не такі влізливі, як комуністи. Однак це не значить, що між ними й українцями були добре відносини!

Між поляками було дві групи: "Стронніцтво народове" і "Організація Народових Радикалуф". Більшість ендеків приїхала до табору з першим транспортом, цебто в ніч з 6-го на 7-го липня 1934 р. Майже половина з них пішла до кухні й там гospодарила так, як хотіла, бо Марковські дивився на них крізь пальці. До того вони ніколи не були голодні, бо в кухні могли їсти, скільки хотіли, а при тому ще й крали та другим полякам, що були поза кухнею, помагали. Вкінці при розподілі "порцій" все вони фаворизували поляків, даючи їм чи то більше, чи густіше. Ця остання обставина стала причиною перших "непорозумінь".

Вскорі показалося, що ендекі не тільки фаворизують поляків при розподілі пайок. Одного ранку, при рапорті, інспектор приказав Марковському привести всіх кухарів. Зчери післав його до канцелярії принести якийсь пакунок. Інспектор показав цей пакунок кухарям.

—Що це є?

Мовчанка.

—Я вас питаю, що це є?

—Смалець! —відповідають.

—Хто це сховав?

—Не знаємо.

—Отже я вам скажу: це ви сховали. І ви мали сумління від брати тим двом соткам людей найкращу частину їхньої поживи? І хтож тут між вами є?—Доктори, адвокати, вчителі, журналісти, одним словом—еліта! Я вас за це карати не буду, бо за це карати мені самому соромно.

По цьому рапорті змінили дотеперішніх кухарів і на їх місце дали інших людей.

З поляками в таборі ми, українці, говорили перші три-четири місяці, але не на політичні теми (таке було наше рішення). Вправді була початково думка говорити з ними як найбільше, якраз на політичні теми, щоб познайомити їх з нашим рухом та потрясти їх самопевністю пануючої нації, але прийшли до переконання, що таке інформування може принести шкоду, хочби тому, що наражуємося на доноси. Зчери, коли один з наших людей почув, як поляки між собою говорили, щоб домагатися від нас польської мови, то ми старалися з ними взагалі не говорити. А вкінці ми зірвали з ними всякі зносини, коли наступив ось який факт:

По так зв. цапшику було чути в келії якісь розмови. Прийшов поліцай і запитав, хто це говорив. Ніхто не відповів. Тоді записав до рапорту цілу келію. При рапорті інспектор знову запитав, чи признається хто до вини, а коли ніхто не признався, дав два дні арешту цілій келії. Ми думали, що на цьому справа покінчилася. Але другого дня інспектор викликав знову цілу келію й звернувся до одного поляка, Пахольчика, щоб цей сказав, як то було. Пахольчик розповів усе подрібно та видав трьох у-

країнців. Тоді інспектор його запитав, чому він не сказав цього сам вчера. Цей почав крутити.

—Отже арештований—заявив несподівано інспектор—тому їх нині всіх видав, бо боявся, що інакше дістане кару. Добре. Вимір кари зміняю. Арештований Пахольчик дістане 4 дні карцеру, а ті три, так як було сказано вчора, по два дні; решта звільнена від кари.

Вязні- поляки загалом мали в таборі упривілейоване становище. Їх брали до лекшої праці, їх менше били, а зпочатку Марковскі брав їх навіть до канцелярії, де вони робили різні рахунки, списки, тощо. А внедовзі виявилося, що вони постійно робили на нас доноси поліцаям. Марковскі навіть з тим не крився: “Ви не думайте, що я не знаю, що ви говорите! Я знаю все!” I справді, переконалися ми не раз, що поляки-вязні доносили кожне зачуте між нами слово. Зокрема до таких донощиків належали Дворак, Пахольчик, Романовскі. Не диво, що потім ми мусіли перед поляками критися, щоб не чули вони наших розмов. Їх звільнили скоріше від нас і то всіх, так, що більше як місяць не було в таборі ані одного поляка. Тоді всі ми легше відітхнули, бо стереглися лише—комуністів і поліцайв.

“СПЕЦІЯЛІСТИ”

Через довший час моєго побуту в таборі я перебував між так зв. спецами. А були тут різні “спеціялісти”: столярі, малярі, ковалі, шклярі, брукарі й вкінці кухарі. Перебування між “спецами” було добре з двох причин: по-перше праця була лекша, а по-друге час-до-часу можна було дістати т. зв. репету (додаткову порцію). Всі місця “спеців” по найбільшій часті були обсаджені або польськими ендеками, або поляками-комуністами.

Фаворизування поляків у зміслі відтягання їх від тяжкої рооти нераз було дуже наглядне. Ось напр. вранці по звіті інспектор приказав зійтися всім залям разом; коли це сталося, почав він проходити від рядами й вибрав усіх поляків, та віддав їх на кінець рядів. Потім казав від чола рядів відрахувати до 50 й тих п'ятьдесят люда післав до регуляції ріки. Отже поляків не було між тими 50-ма.

А ось інший приклад: т. зв. брукарі мали доволі легку й вигідну роботу; вони сиділи й легенько стукали молотком по камінні. Підганяти людей при цій праці було заборонено, щоб не попсувати працю. До тих “брукарів” належали зпочатку майже самі українці. Але не подобалося це інспекторові й тому довго такий стан не тривав. Справа в тому, що до помочі брукарям давали двох людей, які мали завдання носити каміння; ці люди кожного дня мінялися. І ось одного дня інспектор назначив двох поляків як постійних помічників брукарям, а третього поляка призначив зразу до брукарів, щоб вони його привчали до тієї роботи. По кількох днях і тих двох помічників призначив до брукарів.

Таким способом інспектор відтягав поляків від джаганів і лопат, призначуючи їм лекшу працю. Дійшло до того, що лише двох-трьох поляків працювало в полі, а решта як "специ": в кухні, при столярях, брукарях, два були шклярами, один маляр, а решта—на "зали хворих".

У кузні працював зпочатку один українець і один комуніст. Але одного дня, коли треба було робити якусь тящу працю, комуніст заявив, що тут треба "сильного хлопа", а українець до того заслабий; тоді інспектор казав йому самому вибрati собi помічника; комуніст, розуміється, вибрав "своїого". Від того дня в кузні були два комуністи. У кузні працювати було несогірше, бо не працювалося на дощі й зимні.

Не зла була робота (в порівнянні з пільними працями) також і в пральні, хоч була там велика пара й гниле повітря. Пральня пішла в рух щойно зимио (до того часу кожний вязень прав сам собі білля). У пральні працювало десять вязнів; девяťох з них що-дня змінялися, а один був головним "майстром" і цей не змінявся. Зпочатку таким "майстром" був Павло Генгало, але не довго; не більше місяця, а точніше—до часу підписування других постанов про продовження речинця перебування в таборі. Ці постанови треба було підписувати попольськи. Генгало підписав по-українськи. Урядник, що давав заяву до підпису, подер її та дав другу. Генгало знову підписався по-українськи. Тоді урядник подав прізвище Генгала до відома інспекторові. А другого дня Генгала вже не покликали до пральні, а призначили на його місце іншого вязня.

При праці в полі були також "специ"; були ними зпочатку також поляки. Їх завданням було показувати, як працювати, отже як має виглядати "шкарпа", як направити яму та гостинець, тощо. На ділі вони здебільша нічого не робили, бо й так на них ніхто не звертав уваги.

З бігом часу, коли поляки, зокрема ті всі найбільші "лизуни", війшли з табору до дому, їхні місця обсаджували українці, бо поляків у таборі майже не було, а з комуністів зісталися лише жиди, які до нічого не надавалися. Але це наступило аж в зимі.

Всіх тих "спеців" називано "щасливцями" і всі їм завидували, бо на дворі в той час ставало щораз гірше: почалися морози й сніги на переміну з зимними дощами та болотом.

1-ГО Й 11-ГО ЛИСТОПАДА В ТАБОРІ

День 1-го листопада припав на четвер. Однаке того дня не пішли ми на працю, бо це було також латинське свято "Всіх Святих". Вранці пішли ми до каплиці, на Богослуження, а зчери-
ги вернулись до келій. Уже на якийсь час перед 1 листопадом ми обдумували, яким способом відсвяткувати би цей пам'ятний день Української Національної Революції. Програма була до-
сить скupoю, але як на умовини й можливості таборового жит-
тя (в келіях навіть говорити не було вільно!), цікавою: один з

товаришів коротко розповів про значення 1 листопада та прохав усіх однохвилинною мовчанкою вшанувати пам'ять Героїв, що впали у визвольних змаганнях. Зчорги поспідували тихе-сенька пісня, а потім вільна гутірка; присунули дві лавки разом, щоб блище одні коло других сиділи і мовчки слухали споминів бувших старшин і стрільців з листопадових днів. Усі ми перенеслися думками в минуле, і забули, що ми в таборі, та що кожної хвилини може ввійти поліцай і подати нас до карного рапорту. Така гутірка протягнулася до вечора. А по вечорі закінчили ми свято загальним побажанням, щоб як найскорше прийшов другий визвольний 1 Листопад.

Про це наше свято довідався згодом Марковські, бо про це донесли йому поляки й комуністи. Однаке було за пізно ставляти до карного рапорту тимбільше, що ніхто з поліцай не зловив нас на "гарячому".

11-го листопада було польське державне свято. Була це якраз неділя. В той день вязні дістали подвійну порцію хліба та збільшенні пайки на обід й вечерю. При ранньому звіті інспектор ласкавеньким голосом відібрав рапорт (карних рапортів того дня не було), запитав Марковского, чи все в порядку, що більше—навіть проявив журбу за хворих, щоб їм чого не брачувало і казав нам розійтися по келіях.

Здавалося, що дадуть нам того дня спокій, тимбільше, що поліцаї попилися й ніхто з них не звертав на нас уваги. Але по обіді, коли відпустили нас до клозетів, почалися привітання, передавання новинок, тощо. На це ввав Марковські й почав кричати, мовляв, ми багато собі позоляємо, а щоб ми не думали, що в таке свято, як 11 листопада, можна собі на все позолити, то він нас навчитъ, що так не є. І почав товкти палицею на право й ліво. Випита горілка робила своє.

— Ви тут будете зібрання робити?! Ви будете реферати виголошувати?! Ви хочете тут революцію робити? Ви думаете, що я нічого не знаю?!

Бігав, вимахував руками й бив кожного, хто попав йому під руки. А тому, що нас було багато й він не мав вільних рухів, забрав він двох вязнів (один з них був Баран) з собою до лікарського амбулянсу. Тут бив їх зпочатку палкою, потім рукою, а вкінці казав їм скинути черевики і бив у пяти.

Перші дні листопада почалися снігом, а потім дощем і вітрами. Щойно 18 листопада прийшла перша партія, п'ятьдесят штук, звичайних арештанських плащів без підшивок, для вязнів. Ці плащи дістала перша й частина другої келії; решта вязнів могла вживати своїх плащів, розуміється, коли їх мав у депозиті. Другий приділ плащів був за тиждень. Від того часу не можна було вживати приватних плащів. Заразом казали повідривати від убрань "нумерки" та попришывати їх до плащів.

Плащів не вільно було носити в келіях; їх треба було зложити в т. зв. кістку й положити на сіннику, а на ніч треба було разом з убранням винести на коридор. За кілька днів по-

карали одного вязня за те, що не тільки залишив плащ у келії, але й ще прикрився ним при спанні.

ПРИЇЗД КАВЕЦЬКОГО

Кавецькі, урядник міністерства внутрішніх справ, приїзджав до табору, в час моєго там перебування, кілька разів: приїзджав він тоді, коли мали бути звільнення або на інспекцію. Але він ніколи не показувався вязням. Щойно приїхавши десь коли 17 листопада, зайшов він до наших казарм під час вечери. Побачивши одного з вязнів, який був дуже заболочений і обдергий, закликав його до себе й запитав, чому він має такий вигляд. Вязень відповів, що він обмазаний болотом тому, бо працював у полі, а цілий день падав дощ.

— А чому арештований має такі подергі штані?

— Бо так мене пес обдер.

— Який пес?

— Поліційний.

— Хай арештований зголоситься до пана інспектора, щоб списати протокол. Це ж неможливо, щоб у таку плюту працювати—додав Кавецькі, звернувшись до свого товариша.

Зчорги Кавецькі прийшов до їдалні, де якраз вязні вечерили. Запитав першого з краю вязня, чому він єсть вечерю без хліба.

— Бо немає.

— Як немає? Ви не дістаєте хліба?

— Дістаємо, але того хліба стільки, що ми його на снідання з кавою зімо, а на обід і вечерю вже немає.

— Гм,—бумкнув Кавецькі і пішов.

Ввечері кухарі заявили, що від тепер пайка хліба буде побільшена до 75 дкг., а так само буде збільшений приділ омасти й других продуктів.

ЗАКІНЧЕННЯ ПРАЦІ В ПОЛІ

Кожного дня треба було й далі тягатися на працю з лопатами, ношами, тачками, мокнути й мерзнути. Вкінці, коли земля на добре розмокла, будівничі, що кермували працею при дорогах, зачали відмовлятися від неї, тим більше, що вони мусили коло нас мокнути. Тому кілька разів було так, що в полі працювали вязні до десятої чи одинадцятої год. перед обідом, та йшли в казарми. Все було залежне від дощу: скоріше промокли, скоріше йшли в казарми. А по повороті в казарми, давали нам якусь іншу працю. Коли відповідної праці не було під рукою, то казали нам збирати бурян або робити “загальні порядки”. Ці “загальні порядки” це було ходження по всіх казармах і навколо них та визбірування папірців і камінчиків. Також брали нас до садження дерев, але при такій незнаній нам роботі ми більше нарobili шкоди, як насадили дерев.

Аж одного дня будівничі доріг не видали вязням ношів, а потім, іншим разом, одверто заявили, що за таку роботу не

беруть ніякої відповідальності, бо таку роботу не робиться осінню, в час дощів; робіть собі, мовляв, на власну руку.

Отже поліцаям не залишилося нічого іншого, як перервати працю в полі, а знайти для вязнів якусь роботу в казармах. Такою роботою стали т. зв. долки.

“ДОЛКИ”

Коли ми останнього дня нашої праці в полі, через відмову будівничого доріг (мовляв, він такої праці в дощ ніяк не може прийняти) вернулись у казарми та зложили лопати й джагани, прибіг засапаний інспектор і почав лаятися й кричати на коміса ря Скрентовського, Марковского й поліцайв, що були під рукою.

—Що ви робите, ви морди, ви с... сини! Ви не виконуєте моїх розпоряджень! Я мушу думати за вас усіх! Ви навіть не можете без мене підшукати праці для вязнів!

Бісився й кляв. Вкінці казав нам знову забрати лопати та йти за ним. Привів нас до звалищ спалених казарм і приказав нам їх розбрати. Отже треба було розбрати з землі фундаменти, вибирати цегли й каміння, складаючи їх на купи; зчерги треба було це місце розкопати й вирівняти.

Зачалася нова робота, яка тривала до часу, коли впав сніг.

“РЕМОНТ”

“Ремонтом” називав Марковскі всіх новоприбуваючих вязнів до табору; так їх кликав сам і так казав їм перед ним “мель дуватися”. До всіх з “ремонту” (або “цуваксів”) примінювано окрему методу. Новиків спершу вели до канцелярії інспектора й цей спрощував їх ідентичність. Від інспектора відводили їх до вартівні; тут перебірала вязня таборова поліція, яка переводила у нього ревізію та зчерги віддавала Марковському. Марковскі кликав Грабовського, щоб цей узяв річі вязня до депозиту. В депозиті вязень мусів розбратися до гола й всі свої річі зложить до мішка. Річі списувано, вязень підписував дотичну записку, а потім мішок з карткою даного вязня клалося на поліцю. Річі вартісні, як годинники, перстені, гроші, тощо, складалося до окремого мішочка, який також складався у депозиті. Все з поживи, що привіз вязень, мусів він “добровільно” дати до спалення, підписуючи при тому відповідну заяву, що на це годиться. Зчерги переходив вязень зовсім голий до канцелярії й тут списували його генералії. Потім діставав таборовий однострій та йшов не до спільніх келій, а до ізоляційної келії, де залишався два-три дні під особистою й особливою “опікою” Марковского й Сітека, що вчили вязня ставляти “перші кроки”.

Тих кілька днів у ізоляційній келії це були найгірші дні в час побуту в таборі то не тому, що перші дні побуту в таборі мусіли на непривичного вязня сильно ділати, але тому що поліцай над новиками найбільше й безпереривно знущалися та їх вибрикам не було ніяких меж. Коли такий новик потім приходив до загальної келії, то першим його питанням було: “Чи це так

завжди"? й через кілька днів не міг заспокоїтися.

Першим новиком, що прийшов до табору по кількамісячній перерві, був Теодор Панас з Перемишля. Його привезли 15.XI, 1934. Коли він прийшов до спільноти келії, він нічого не говорив, як над ним знущалися; але цілу першу ніч стогнав. Коли другого дня вернувся з праці, падав з ослаблення так, що треба було його підтримувати. Ввечері товариши попросили його скинути сорочку. З трудом вдалося йому це зробити; ми побачили одну чорну пляму на тілі. Сидів він у таборі до червня 1935 року і за тих дев'ять місяців ще не загоїлися дві рани, з якими прийшов першого дня до келії. Вернувся до дому з сухотами. Другі випадки з новиками не були країці. Все це робили поліцаї на виразне доручення й то навіть не Грефнера, але воєводи Костека Бернацького. А втім відомо, що сам міністер заявив, що Береза це не "лєтніско". Не диво, що Грефнер одверто заявляв: "Нам не ходить про те, щоб зробити з вас добрих громадян, а хочемо, щоб кожний з вас вийшов з Берези з підорванним здоров'ям". Марковські та інші поліцаї були лише ревними виконавцями таких побажань і приказів.

Марковські сидів з новиками цілими днями. Вчив їх приписів регуляміну, , вчив, як мають ходити, як голоситися, тощо. Вчив їх не лише словом, але й палкою. Крім того мучив їх своїми "науками", ось у роді того:

— Як називається арештований?

— Кравчинюк.

— Скільки стирт спалив?

— Ані одну.

— Брешеш! До УВО належиш?

— Ні!

— Належиш! — і почав бити, копати, рвати волосся.

— Належиш? — питає вдруге.

— Так.

— А бачиш...

(До речі, ми вже повідомили Кравчинюка, що може все говорити, бо це йому не зашкодить, але він з початку, як бачимо, не захотів).

— А скільки стирт спалив? — питає Марковські.

— Одну.

— Це замало. Ти спалив чотири стири. Так чи ні?

— Так.

— А скільки поліцаїв забив? Десять?

— О ні, ні, то забагато (а далі полапався). Ані одного.

— А хто тебе втягнув до УВО?

— Їх тут уже нема, вони загряницею.

— А тебе дурного тут дали до Берези?

— Так, вони втікли, а мене дурного тут дали.

По тій відповіді Марковські дав йому спокій. А ось з іншим новиком:

— Зайняття арештованого?

— Інженер.

— Такий дурний і інженер? А скільки грошей діставав?

— Триста злотих.

Ти того не варт! Я поліцай і того не дістаю. А ти інженер? Гм... А до десять уміш рахувати? Так? Ану, рахуй!... Умієш, досить з тебе. А котра твоя права рука, але не показуй, лише скажи!

— Та права рука, на якій великий палець є по лівій стороні.

— А це є мудро сказано! — з ширим захопленням сказав Марковський. — Як бачу, арештований не такий дурний — і від тоді... Марковський відносився до того вязня навіть з певним respectом.

Повище свідчить красномовно, в руках яких людей ми находилися.

Все це вислухали новики. А далі їм казали, що не можна їм говорити, не можна ані сміятися, ані плакати. Приказують їм стояти під стіною, то мусять стояти. Приказують лежати, то лежать, сидіти — сидять. Прийде поліцай і скаже їм бігати навколо келії доти, доки не верне, сам піде й пропав. В міжчасі прийде другий і біситься, чому вязні спокійно не заховуються.

— Нам наказали бігати.

— Мовчати, хами!

“Палки з них не здіймати!” — було доручення інспектора відносно новиків.

А найгірше відчувалася ніч. Поліцай приходили ними “бавитися”. Людей, що від кількох днів нічого в устах не мали, гонили по коридорах; то знову один поліцай каже одне робити, другий інше, третій видумує щось зовсім відмінного, а вкінці починають їх бити. Один бе палкою, другий копає, третій бе в пяти, інший пробує, чи сильні зуби... Вкінці підуть, а вязням кажуть лягти спати й то лягти на зимну бетонову долівку. Та це не довго триває. Пригадав собі якийсь п'яній поліцай, вертаючись з міста, що привели нових вязнів, отже, що табору не зліквидують і він, замісць дістати кращу посаду, мусить тут сидіти. А хто винен тому? Розуміється — вязні. Треба на них помститися. І починалося на ново.

— Ти вміеш лазити так, як собака?

— Як?

— Як то як? На руках і ногах! Ану, зчинай!

І починалося нове знущання. З ізоляційної келії цілу ніч доносилися стони, тупіт ніг, вереск поліцай та крики катованих.

ТРЕТИЙ І ЧЕТВЕРТИЙ ТРАНСПОРТ

У листопаді 1934 року привозили також новиків, але відносно дуже мало. Привели двох поляків-ендеків, але одного по кількох днях звільнili; привели також кількох українців, між ними письменника Богдана Кравціва, але й його внедовзі звільнili. По другому транспорті з Берези, привезли до табору не більше десяткох новиків, а тому було мало надії на нові звільнення.

Міжтим 29.XI, 1934 приїхав Кавецький. Нас викликали на под-

віря, перечитали 29 прізвищ і дотичних вязнів забрали до окремої келії й того самого дня звільнили з табору.

Між звільненими було багато так зв. спеців; тому треба було їх заступити. Ще того дня ввечері зібрали Шимборські всіх вязнів і запитав, хто є столярем—хай виступить. Виступила добра половина вязнів. Вибрали з них 8-ох, а решті казав вернутись на місце.

—А хто є між вами муляр?

Виступило не менше, як першим разом. Пізніше прийшла черга на шевців, кравців, тощо. Ті, що їх приято на “спеців”, робили вигляд доволі задоволених.

Мулярі будували карцери в тому блоку, де були келії, бо в старому карцері два вязні відморозили ноги. Столярі почали робити причі для карцеру, а потім по всіх келіях.

Ставлення пріч охолоджувало надії на скорі звільнення. Діло в тому, що до другого 3-місячного речинця оставсь усього один місяць. Більшість вязнів кінчала тоді 6-місячний речинець. Всього 40 вязнів було таких, що мали менші речинці. До того інспектор говорив, що декрет про табор у Березі передбачував, що в таборі може вязень сидіти найвище 6 місяців. Отже виходило, що більшість вязнів вийде на волю. Але пощож тоді ставлять причині? На один місяць?

Та зовсім несподівано 12. XII, 1934 відійшов новий транспорт з табору. Вправді невеликий, бо всього 12-ох людей, але замітний тим, що це були лише українці зо станиславівського по віту. Зпочатку повстали надії, що тепер прийде черга на Львів і Тернопіль, а коли через кілька днів не було звільнень, втратили надії на те, щоб наступний транспорт наступив скорше чим на весні.

ЗМІНА ІНСПЕКТОРІВ

У кілька днів по четвертому транспорту, Микола Бігун прийшов вістку, що інспектор Грефнер відкликаній, а на його місце приходить Юзеф Кубаля, інспектор львівської поліції. Цей розпорядок прийшов несподівано для Грефнера, який не мав навіть досить часу, щоб приготуватися до відізду. Зараз призначили кількох вязнів до пакування його речей.

При пакуванні показалося, що Грефнер дуже піячив. Пляшки з його кімнати виносили кошиками. Крім того залишив по собі довги. Коли вірителі довідалися про його відізд, не давали йому спокою. Якася бідна жінка кілька разів приходила з плачем по гроши, але Грефнер не тільки їй не заплатив, але приказав поліцаяві викинути жінку за двері. Що відкликання Грефнера було для нього немилою несподіванкою, свідчить це, що приказав він безпосередно перед тим робити в своїх кімнатах якісь зміни й якраз тоді його покликали до телефону. Вернувшись він змішаний зо словами: “Така то наша доля”. Казали, що його забрали за якісь “недотягнення”. В казармах він уже не показувався аж передачі табору.

Це було в неділю. Зібрали всіх вязнів. Прийшов Грефнер і

його наступник Кубаля. Грефнер відібрав звіт від Комаровського, який заступав Марковського і вже хотів відійти, та щось пригадав собі й приказав Комаровському викликати вязня Цвікулу.

Діло в тому, що одного дня вдалося Цвікулі дістати другу порцію зупи, яку він поділив між товаришами, що вернулись перемерзлі з поля. Побачив це один вязень поляк і доніс Марковському; Цвікула дістав 2 дні карцеру; крім того при рапорті Грефнер заявив йому, що буде того вчинку жалувати. Коли по виході з карцеру Цвікула прохав дозволу написати листа до дому по тепле убрання, йому інспектор відмовив раз і другий. По відході Грефнера мав би Цвікула спокій. І ось пригадав собі про нього Грефнер та викликавши його, сказав Кубалі:

— Це власне є Цвікула.

По тих словах оба відійшли.

Вже пізніше довідався я, що від того часу до своєго звільнення Цвікулі прийшлося відсидіти 40 днів у карцері або арешті.

Другого дня щераз прийшов Грефнер з Кубалею і від тоді ми його більше не бачили.

“МАРКІРАЦІЯ”

Спочатку “маркірувати” було тяжко, бо люде не вміли того, а втім не приходила їм ця думка в голову. Але коли вязні побачили, що й при найбільших зусиллях усе одно приходилося збирати палки, то це витворило наперед психологічне підложження для “маркірації”; бо кожний приходив до переконання, що не варт працювати.

— Чому арештований так поволі рухається?

— Ale ж я працюю.

— Це замало. Треба ліпше працювати!

— Ліпше не можна...

— Не балакати. Або працювати, або піджену арештованого.

Так було постійно. Це лише вчило вязнів, як встерегтися від очей поліцая та використати кожну нагоду, щоб перервати працю й “маркірувати”. Вистачило, щоб поліцай обернувся, як усі вязні, наче на команду, переставали працювати. І навпаки: обертався поліцай до вязнів, усі вони, як за потягненням шнурка, нагиналися й починали працювати. З часом така “маркірація” принимала щораз ширші розміри, люде набували вправи, а вкінці витворилася навіть ціла каста “маркірантів”, до чого причинилося у великій мірі створення “спеціалістів”.

Один з вязнів, що його ми називали “заступником короля маркірантів”, позволяв собі на таке: просив товаришів на нього не дивитися й не говорити з ним, а він дає слово, що не викине за цілий день ані одної лопати землі з рова. І слова дотримував. Сам “король маркірантів” мав іншу “систему”; він був страшно обдертий; без перебільшення—він не мав не то одної частини убрання цілої, але ні одної латки цілої. Це йому дуже допомагало до “маркірації”, бо поліцай (вони при роботі мінялися) постійно звертали на нього увагу й починали з ним гово-

рити, чому він такий обдертий. А коли довідалися, що він магістер прав, не хотіли вірити і на цю тему зачиналася обширна "дискусія"; коли дискусія скінчилася, "король" йшов у друге місце, де з ним ще не говорили і начиналося від початку. Час до-часу вstromлював він лопату в землю, але дуже рідко викидав нею землю.

А вже щодо "спеціялістів", то "спец" і "маркірант" стали синонімами. Ось напр. два мулярі цілий місяць пробивали діру в мурі пекарні, щоб перепровадити до каналу спуст води з-під крану. За цей час вибили таку діру, що можна було з неї зробити віздуву браму. Були б коло неї просиділи ще другий місяць, коли б припадково не прийшов інспектор і не приказав до двох днів роботу закінчити, бо інакше і мулярі і поліцаї будуть карані.

Або "маляр". Відай не було на світі ще таких "стараних" і "сумлінних" мальярів, як "малярі" у Березі: кожня лінія, кожня цвітка витягнена так, що легко було пізнати, що тут дивилися не на гроші, а на час. Фарби, напр. заварювали по кілька (коли не більше) разів. А вже як довго малювали вони світлицю, навіть не знаю, бо коли я виїзджав з табору, то праця не тільки ще не була скінченою, але щойно в "найбільшому розгарі".

Шклярі, розуміється, дотримували кроку іншим "спеціялістам". Їх завданням було вишукувати побіті вікна та такі, де відлетів кит і їх направляти. Вони не тільки це робили, але—щоб їхні функції "шклярів" за скоро не скінчилися—святочно вибивали цілі вікна й відліплювали добрий кит. І з роботою також не спішилися, бо заявляли, що вони не є "з фаху" шклярами, а лише по "дідичності", мовляв, їх дід чи батько був шклярем і тому вони розуміються на склярстві.

—А чому арештований зголосився, що є шклярем?—питає розлючений поліцай, що не може підганяти такого "шкляра".

—Бо ніхто більше не розуміється на цьому.

—Арештований також не розуміється!

—Але я поволі потраплю заложити шибу, а потому наберу вправи. Коли б я не зголосився, то треба б було і вам і нам сидіти в келіях без вікон.

—То хай арештований робить вже так, як хоче, але щоб я тут принаймні не мерзнув.

І "шкляр" робив так, як хотів.

На загал беручи користі з такої праці не було багато, а часто навпаки—шкода. Ось напр., праця при гостинці полягала в тому, що копали по обох боках рови, а землю викидали на гостинець; ту викинену землю зарівнювали. На око все виглядало гарно, але коли осінню впали дощі, зробилося з тієї землі таке велике болото, що проїхати навіть не можна було. А вже вартість самого гостинця, що його робили вязні, дуже сумнівна. Подібне можна сказати про "брук", що будували "брукарі", або про садження деревець "огородниками".

І це все не дивно, коли взяти на увагу усвідомлення собі вязнями факту, що полякам ходило про те, щоб нас як найбільше вимучити працею. Вязні мали працювати від 4 год. вранці до 7-ої ввечері, з того 8 годин в полі, а решту в казармах, де мили вікна, чистили їдунки, замітали по кілька разів келії, тощо, а коли не було що робити, то треба було вдавати, що працюєте. За працю ані не платили, ані скоршє не звільняли, а били також без огляду на працю. Отже кожний старався не витрачувати енергію на працю, а заощаджувати її на підтримку організму

ТАБОРОВА ПОЕЗІЯ

Аж дивно стає, коли пригадати, що в тих невиносимих обставинах, при постійному нервовому напруженні—було ще місце на здоровий український гумор. А нераз там, де найбільше допекли та коли мязи добували останків сил, десь з боку було чути тихесенькі слова останнього фокстрота, зложеного в карцері чи арешті. Один укладав слова, другий підкладав під них мелодію. Такі речі укладали аматори—весельчаки.

Писати в таборі не можна було, тому треба було кожну річ виучувати напамять. Найбільш відповідним своїм спокоєм місцем для творення поезій був карцер.

Але в таборі сиділи й відомі українські поети, як напр. В. Янів і Б. Кравців. Багато річей зложив Янів.

Вірші Янова ходили з уст до уст і кожний старався вивчити їх напамять. Творили вірші і другі. Думаю, що ці вірші побачать денне світло, а то й вийдуть окремою збіркою.

ПЯТИЙ ТРАНСПОРТ

Той факт, що 12 грудня відійшов транспорт, захитав на дії на дальші звільнення в зимі. У таборі було в цей час коло 150 вязнів і було загальне переконання, що всі вони залишаться через цілу зиму, а щойно на весні, коли прийдуть нові транспорти до табору, наступлять чергові звільнення.

Між тим 20 грудня вранці при роботі Марковські закликав до себе одного вязня-поляка й щось довго з ним говорив. Цей вязень, Грембош, вернувсь у ряд дуже задоволений і ділився якоюсь вісткою зо своїми товаришами-поляками. Нам вдалося лише зачути: "Невідомо, або сьогодні, або завтра". Не тяжко було догадатися, що мова була про звільнення, тимбільше, що було відомим, що Марковські говорив полякам-вязням про звільнення перед кожним відходом транспорту.

Всі чekали нетерпільво обіду. Коли ж по обіді пішли до келій, заряджено збірку всіх вязнів. Марковські зложив звіт комісареві й заявив, що кожний, хто почує своє прізвище, має зараз бігти нагору, забрати всі свої річі й перенестися до келій ч.ч. 13 і 14.

На превелике мое здивування почув я й своє прізвище. Побіг я за другими, зібрав свої речі включно з сінником і пішов до призначеної келії.

А тут уже було зібране ціле товариство. Почалися розмови, жарти. Одні одних запрошували до себе на Свята, тощо. Скоренько скидали з себе обридле лахміття й вбірали свої помняті довгим лежанням убраний.

Коло 5-ої год. прийшов Марковські. Казав нам забрати свої речі й зійти наділ. Тут чекав нас інспектор Кубаля.

— А що вже ви готові в дорогу?

— Так!...

— Бачите, вас тепер звільнили, бо ви добре заховувалися. Хоч хто перед тим сидів у карцері чи арешті, то в останньому часі поправився. Більше до Берези не приходить, бо це і для вас неприємно і для Польщі сором, що мусить за такі засоби братися. Сором перед Європою, що Польща має таких горожан. Но, то “ідзце тераз з Богем. До відзеня!”

Відійшли ми під ескортю, але вже неузвороено і пішли на стацію.

По дорозі ми пригадали собі, що ми вільні і затягнули веселу пісню, та не зважаючи на тягар пакунків, добре приспішували кроку. Недалеко від табору натрапили на поліщука з фірою та найняти його, щоб він відвіз нас, чи там наші річі, до стації.

На стацію йшло нас трицять. Всіх звільнили того дня 53, але не всі в цей час відізджали: частина мала відіхнати в ночі, а декількох “звільнених” відвозили окремим транспортом до тюрми.

На двірці Грабовські купив нам залізничні білети аж до стації, вказаної вязнем, припильнував, щоб ми всіли до потягу і зачекав, аж потяг відіхав.

UKRAINIAN CULTURAL CENTER
26601 RYAN ROAD
WARREN, MICHIGAN 48091

ЧИТАЙТЕ І ПЕРЕДПЛАЧУЙТЕ ОДНОКІЙ УКРАЇНСЬКИЙ
НАЦІОНАЛІСТИЧНИЙ ЧАСОПИС

НОВИЙ ШЛЯХ

ЩО ВИХОДИТЬ КОЖНОГО ВІВТОРКА В САСКАТУНІ
РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА 2 ДОЛАРИ.

ВІН ПОДАЄ ВІСТИ: про життя та суспільну роботу українців
на всіх українських землях і поза Україною;—про всякі важні
події в світі;—про політичні, господарські і другі суспільні спра-
ви Канади, що повинен знати кожний мешканець Канади.

ВІН ПРОПОВІДУЄ, ЩО: кожний українець повинен почуватись
в першу чергу українцем—повинен ставити інтереси цілої Нації
понад всі інші суспільні та свої особисті інтереси;—повинен
ставати в ряди нац. рев. активу, що одинокий веде боротьбу
з ворогами України;—повинен докладати всіх зусиль для визво-
лення Української Нації з неволі.

NEW PATHWAY

832 - 20th Street, West,

Saskatoon, Sask. Canada.
